

Vad läsarna läste

18-talets religiösa traktater

Olle Josephson

Rapport nr 10

Innehåll

1. Till läsarna	3
2. Läsararter	5
3. Spridning: traktatsällskap och kolportörer	8
4. Bakomliggande och efterföljande genrer	12
5. Ursprung och texttyper	17
6. Är traktaterna sakprosa?	19
7. Åtta traktater	21
8. Muntlighet	36
9. Informationstäthet	40
10. Intertextualitet	47
11. Standardisering	53
12. Sammanfattning och slutsatser	59
Litteratur	62

1. Till läsarna

Läsare! Detta tilltal dyker upp allt emellanåt i de texter som de följande sidorna handlar om: 1800-talets religiösa traktater. Det har en dubbel betydelse. Sedan mitten av 1700-talet kunde *läsare* avse religiöst verksamma människor av enkelt ursprung som själva läste Bibeln och diskuterade trosfrågor (SAOB L, sp 1750). Om ordet har denna betydelse i traktaterna är ovisst. Det kanske inte markerar mer än att texten vänder sig direkt till den enskilde för personligt studium.

Men också det är på många sätt en nyhet i det tidiga 1800-talets Sverige. I en svensk sakproshistoria blir därför de mycket spridda traktaterna viktiga. Det övergripande syftet med denna uppsats är att försöka bestämma deras roll, språk- och texthistoriskt, för svensk sakprosa. De sju första sidorna ger bakgrund. Därefter kommer en närmare beskrivning av åtta traktater, följd av den egentliga analysen utifrån fyra punkter: muntlighet eller skriftlighet, informationsträngsel eller informationsgleshet, intertextualitet och standardisering.

Ordet *traktat* har bland annat en betydelse som direkt övertagits från det engelska *tract*, 'religiöst uppbygglig småskrift'. Sådana småskrifter spreds alltså under 1800-talet i flera miljoner exemplar i Sverige. De kunde delas ut gratis av präster eller ståndspersoner, köpas i bokhandeln eller rekvireras från förlag, men det var också vanligt att de såldes av kringvandrande småskriftsförsäljare, kolportörer. Man talar ibland om kolportörstraktater, men bara *traktat* är en bättre benämning, eftersom den inte fixerar distributören.

Traktaten är en central del av 1800-talets stora väckelse- och frikyrkorörelse, både prästledd väckelse och s.k. konventikelväckelse. Väckelsen innebar ju framför allt ett slags individualisering av det religiösa tänkandet: varje människa måste själv söka frälsning och kämpa sig fram till personlig tro (jfr senast Sanders 1995). Kyrkan, dvs. statskyrkoförsamlingen, och familjen blir inte längre självklara utgångspunkter för kristen gemenskap, utan den måste frivilligt sökas bland likasinnade "bröder och systrar" i den frireligiösa sammanslutningen – individualisering innebär ju inte motstånd mot organisering. Det är denna grundläggande idé om det personliga

ställningstagandets roll i kombination med kraven på yttrande-, tryck- och föreningsfrihet i religiösa frågor som gör väckelse och frikyrka till den kanske viktigaste folkliga kraften i 1800-talets liberala genombrott.

2. Läsararter

Så länge konventikelplakatet gällde – till 1858 – var ju privata, lekmanaledda gudstjänster i princip förbjudna. För väckelsens organisatörer fanns därför inte så många andra möjligheter än att – gärna med präster som distributörer – för enskilt studium sprida småskrifter med ett till synes ganska harmlöst innehåll: sedelärande berättelser, uppbyggliga bibelförklaringar och moraliserande utläggningar om ett kristet levnadssätt. Det gick inte att hålla offentliga möten om dessa ting, utan konventikelplakatet nästan tvingar fram en förkunnelse på skriftlig väg.

På så sätt kan väckelsen också ha inneburit ett folkligt genombrott för ett nytt sätt att läsa. En rudimentär läskunnighet var utbredd i Sverige redan på 1700-talet, men från ca 1850 tilltar läsandet betydligt i lägre samhällsklasser (t.ex. Söderberg 1993:174-180). Det finns flera förklaringar: tekniska framsteg som gör det billigare att trycka och sprida allehanda skrifter, bättre bostäder och belysning, förbättrad läsundervisning i och med folkskolan från 1842 - det dröjer dock till 1878 års normaltimplan innan det blir riktig ordning på folkskolan. Folk läste inte bara mer, utan man kan kanske också urskilja nya folkliga läsararter: reflekterande, prövande, bearbetande, inte bara reproducerande, registrerande och memorerande. Det är frestande att tänka sig att dessa nya läsvanor börjar formeras med den första miljonspridningen av traktater kring 1820 och får en ännu bredare bas med 1840-talets traktatspridande.

Ronny Ambjörnsson formulerar hypotesen – men för den inte i bevis – i boken *Den skötsamme arbetaren*: ”Väckelsens folk kallades läsare och med beteckningen har man uppenbarligen sökt fånga något väsentligt i dessas beteende: de läste på ett annat sätt än vad som föreskrevs av kyrka och stat. De läste inte för att lära sig utantill ett antal tros- och sederegler, deras läsning hade mer av begrundan över sig; det gällde att ta till sig det lästa, samtala med likasinnade över det ’budskap’ som texten tänktes innehålla, gömma detta budskap ’i sitt hjärta’ och låte det bli till en ’livets läxa’.” (Ambjörnsson 1988: 119)

Ambjörnsson sätter in väckelsefolkets läsande i en internationell diskussion om kvalitativt ny läsning i Europa i slutet av 1700-talet. Robert

Darnton har, i polemik mot Rolf Engelsins tes om en övergång från intensivt till extensivt läsande bland europeiskt borgerskap under 1700-talets andra hälft, velat se en utveckling mot ett begrundande läsande i och med tillägnelsen av Rousseau och andra förromantiker (Darnton 1996:213-14; Darnton är dock både osäker och oklar om denna intensiva och reflekterande läsart verkligen innebar något nytt.). I Sverige skulle alltså samma slags utveckling i folklig skala äga rum i och med läsningen av traktater och liknande skrifter under 1800-talet.

Nu är det svårt att komma åt läsarter. I sin mycket givande avhandling *De svenska traktatsällskapen 1808-1856* (1957) ger Torvald Ribbner bland alla upptänkliga litteratursociologiska data också en del uppgifter om hur traktaterna lästes – de är huvudsakligen hämtade ur brev till Evangeliska sällskapet från präster och andra som beställde traktater för att sprida dem i församlingen. Man tänkte sig ofta att de skulle högläsas och gemensamt diskuteras av familjen i samband med husandakter i torp och gårdar (s. 94ff). Så har det nog gått till ibland. Mönstret för läsningen kommer alltså från gudstjänsten: bibelläsning med förklaring. Exempelvis en kyrkoherde i Drängsered i Västergötland läste t.o.m. högt ur traktater för kyrkfolket direkt efter gudstjänsten.

Traktaterna kan dock inte haft samma ställning som Bibeln som för evigt givna texter, utan läsningen av dem måste ha givit något större utrymme för reflexion och diskussion. I och med att läsningen flyttar ut ur kyrkorummet blir också möjligheten till samtal kring texten större. Det behöver inte betyda att traktaterna kring 1800-talets mitt i huvudsak lästes ifrågasättande. Troligare är väl att den diskussion som läsningen väckte i huvudsak innebar jämförelser med egna erfarenheter och med innehållet i andra texter, religiösa och icke religiösa.

När kolportörsspridningen ökade kring 1840 tycks innehållet också ha förmedlats genom att försäljarna ibland måste tala för varan – här finns en av källorna till den lekmanpredikan som frikyrkorna kom att byggas upp kring. Självfallet finns också många vittnesmål om vilken betydelse läsningen av en traktat haft för den personliga omvändelsen, och det förekommer berättelser om hur människor vandrat miltals för att komma över en traktat. Åtminstone så länge de var gratis var traktaterna mycket eftertraktade, däremot var det svårare att sälja dem (Ribbner 1957:67-80).

Man bör väl vara källkritiskt skeptisk inför dessa uppgifter som nästan alltid kommer från entusiastiska traktatspridare. Men de säger ändå något

om den vanligaste läsarten: högläsning, antingen enskilt eller kollektivt, med allvarligt samtal kring det lästa. Och det gör traktaterna språkhistoriskt högintressanta: på vilket språk var det svenskarna lärde sig läsa på allvar?

3. Spridning: traktatsällskap och kolportörer

Traktaterna är en brittisk idé. Den har sitt ursprung i den metodistiska väckelsen i Storbritannien på 1790-talet. Rörelsen var öppet missionerande, och 1793 i Edinburgh grundades Edinburgh Tract Society för traktatspridning i breda lager. Det fick efterföljare och 1799 bildades den nationella organisationen Religious Tract Society, RTS, som inriktade sig på traktatspridning också i andra länder. Ett motsvarande American Tract Society, ATS, grundades 1825, och det lade upp en svensk serie på 1840-talet – många av 1840-talets traktater var alltså tryckta i USA. Den svenska motsvarigheten, Evangeliska Sällskapet, bildades 1808 på initiativ av en engelsk missionär, John Patterson. De första svenska traktaterna är översättningar från engelskan, men eftersom det alltför reformerta innehållet ogillades blev det fr.o.m. mitten av 1810-talet åtminstone lika vanligt med svenska original eller översättningar från tyskan.

Man kan dela in traktatspridningen i tre eller fyra perioder. I det första skedet, från 1809 till 1821, sprids ungefär 1,7 miljoner traktater. (Upplagesiffror, liksom flertalet andra uppgifter i detta avsnitt, bygger på Ribbner. Han beräknar upplagorna utifrån beställningar till Evangeliska sällskapet; hur mycket som skickades ut i landet, och hur mycket som sedan delades ut eller såldes till enskilda personer, kan vi naturligtvis aldrig veta.) Det är till allra största delen pietistiskt lagda präster som rekviderar från Evangeliska sällskapet och sedan delar ut i sina församlingar. En och annan herrnhutiskt sinnad köpman eller ståndsperson deltar också. Pengarna kommer dels från RTS, dels från förmögna medlemmar i Evangeliska sällskapet.

Därefter sker en viss nedgång, kanske framför allt därför att sällskapet förlorar fribrevsrätten 1822, men också pga. religiösa motsättningar och rent personliga tillkortakommanden. Under det andra skedet, 1821-41, sprids genom Evangeliska sällskapet, trots nedgången, ca 1,1 miljoner traktater. Fortfarande står präster för gratisutdelning av den största delen av upplagorna, men 1832 anställs de första kolportörerna, till en början som bibelkolportörer, av den engelske metodistpredikanten George Scott som sedan 1830 befinner sig i Sverige och rycker upp verksamheten.

Den tredje perioden, 1841-53, framstår hos Ribbner som mer svåröverblickbar, men den kännetecknas dels av ökad kolportörsspridning, dels av ett mer kontroversiellt innehåll i traktaterna. Evangeliska sällskapet läggs ned 1841, framför allt därför att statskyrkans kritik blivit alltför stark, men den stockholmske grosshandlaren Keyser, av känd herrnhutarfamilj, driver med viss diskretion en s.k. traktatagentur med stöd av RTS och ATS – flera traktater är alltså tryckta i USA. De första baptisterna, t.ex. F.O. Nilsson som 1851 landsförvisas som religionsfrihetsmartyr, dyker nu upp som traktatkolportörer. Sammanlagt sprids kanske en knapp miljon traktater genom traktatagenturen, och eftersom det amerikanska och engelska inflytandet var så starkt fick reformerta eller baptistiska traktater större utrymme.

Den fjärde perioden börjar 1853 då det nybildade Evangeliska Traktatsällskapet, återigen med stöd av RTS och ATS, ger mer stadga och offentlighet åt verksamheten. Nu börjar också skollärare spela viss roll som traktatspridare. 1856 klyvs det nya sällskapet i två delar, dels en baptistisk, frikyrklig, Stockholms missionsförening, dels en lågkyrklig inom statskyrkan, Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, EFS – varur Svenska Missionsförbundet bryter sig ut 1878. EFS sprider trycksaker i nästan osannolik omfattning: 360.000 böcker och skrifter redan det första året (Gustafsson 1962:125), 13 miljoner under de 25 första åren; EFS förlag är 1880 antagligen störst i Norden (Rinman 1983:100). Dessa siffror gäller inte bara traktater utan lika mycket biblar, böcker och tidskrifterna *Pietisten* och *Budbäraren*.

Möjligen upphör traktaternas storhetstid som dominerande väckelselitteratur någon gång på 1860-talet (fast småskrifter med uppbyggligt religiöst innehåll finns naturligtvis än idag). EFS byggde ut och stramade upp kolportörsverksamheten genom ett slags legitimerade kolportörer, tryckta kolportörsinstruktioner och kolportörsutbildning vid Johannelunds missionsskola i Bromma. Det är med EFS som kolportörenpredikanten (såsom han kan visa sig t.ex. i Torgny Lindgrens böcker) etablerar sig på allvar i svensk historia.

Det svenska samhället ser inte riktigt likadant ut under dessa fyra perioder: under den första dominerar i stort sett det gamla ståndssamhället, medan 1841-53 ju är tiden för stora liberala genombrott: ny näringslagstiftning, folkskole- och läroverksreform, fattigvårdsförordning, omfattande strider i representationsfrågan, explosiv utveckling av

dagspressen osv. Men tre saker kännetecknar traktatspridningen under alla fyra perioderna. För det första är det till stor del samma traktater som sprids hela tiden. Evangeliska Sällskapet gav ut olika 87 olika titlar från 1808 till 1841, och de viktigaste av dem återkommer sedan under nästan hela 1800-talet. Den över hela världen spridda omvändelseberättelsen *Den fattige Joseph*, en översättning från engelskan, trycks första gången 1808 i 30.000 exemplar och därefter om och om igen; ännu i EFS traktatutgivning är den ett viktigt nummer. EFS sprider också i massupplaga *En kostelig honningsdroppa utur klippan Christo*, översättning från engelskan, och *Den lycklige bibelläsaren William Black*, översättning från tyskan – de gavs ut av Evangeliska Sällskapet första gången 1811 resp. 1819. Andra stadiga storsäljare är Evangeliska Sällskapets skrift nr 32, *Kort anvisning att blifwa salig*, första upplaga 1814, och nr 53 *Några Ord till wäckelse och warning för dem, som äro begifna på dryckenskap*, första upplaga 1820, religiöst relativt okontroversiell och länge spridd av nykterhetsivrande präster. Naturligtvis tillkommer en del traktater. Nummer 2 och 5 i Evangeliska traktatsällskapets serie om 15 nr 1853-56 var *En kostelig honningsdroppa* resp. *Den fattige Joseph*. Men som nummer 1 kom Chr. Newman Halls *Kom till Jesus!* en engelsk traktat som lär ha gått i fyra miljoner exemplar över världen. Man utlyste också också en pristävling om goda traktater för svensk publik, och ett av resultaten blev *Den trånga porten* av prästen P.P. Welinder; den spreds i mycket stora upplagor, också av EFS. Alla nya traktater var inte heller nya. Den keyserska traktatagenturens *En swärjares bön eller hans ed förklarad* från 1843, nr 6 i Evangeliska traktatsällskapets serie i början av 1850-talet, finns i svensk upplaga redan 1812 men inte som en del av Evangeliska sällskapets utgivning. Det finns konjunkturer i spridningen; under vissa perioder har t.ex. *Kort anvisning* eller *Den fattige Joseph* motarbetats som alltför reformerta. Men med en förenkling kan man alltså säga att samma traktater cirkulerade nästan hela 1800-talet, flera av dem översättningar av engelska 1790-talsskrifter. Det ger en bild av den stabilitet och kontinuitet som till viss del utmärker 1800-talets språk- och texthistoria, om man väljer att se den mer från läsarnas än från författarnas perspektiv.

För det andra framstår traktatspridandet som en ganska välorganiserad och centraliserad verksamhet. Det förekom säkert en svårfångad massspridning av religiösa småskrifter vid sidan av Evangeliska sällskapets, traktatagenturens, Evangeliska traktatsällskapets och EFS. Det är t.ex. känt

hur handskrivna predikningar och betraktelser cirkulerade bland hoofianerna på 1820-talet och senare (Ahlberger 1988:146-52).

Det kan alltså hända att den här uppsatsen bara handlar om toppen på ett isberg av religiösa småskrifter. Men de stora organisationerna bör ha stått för de flesta och mest spridda traktaterna, och de hade en viss kontroll över verksamheten. Mest oreglerad förefaller den ha varit 1841-53.

Denna välorganiserade spridning, i huvudsak genom präster, betyder också att skrifterna måste ha besuttit en viss auktoritet. Rimligen bör de ha uppfattats som närmare förbundna med kyrkan och överheten än t.ex. skillingtrycken som kom i omlopp via marknader och kolportörer. Samtidigt undergrävde de på lång sikt statskyrkans och det förliberala samhällets ställning. På liknande sätt var traktaterna alltså till form och innehåll sådana att de inte skulle utmana överheten, men ändå undergrävde de etablerade läsarter genom att stimulera nya former av läsning. Sekulariseringen, demokratiseringen och moderniseringen är en seg process i svensk historia där siktet till en början inte alls är inställt på vad som snart blev de främsta angreppsmålen.

För det tredje är det engelskt-amerikanska inflytandet påfallande; det modifierar bilden av den tysk-, fransk- och latinpåverkade sakprosans dominans under början av 1800-talet. Detta anglosaxiska inflytande fortsätter ju med nykterhetsrörelsen, som övertar ritualer och organisationsprinciper från engelska och amerikanska förebilder, och också den tidiga arbetarrörelsens broschyrutgivning byggde lika mycket på översättningar från engelskan som från tyskan. Det återstår att reda ut om de språk- och texthistoriska verkningarna blivit lika starka som de idé- och kulturhistoriska.

4. Bakomliggande och efterföljande genrer

Traktaten är en engelsk genre, en importvara till Sverige i början av 1800-talet. Så enkel kan genrehistoriken göras. Men självklart fanns närbesläktade genrer, annars hade traktaten aldrig fått fäste. Andaktslitteraturen, dvs. predikosamlingar och postillor, kunde redan i slutet av 1600-talet nå upplagor upp mot 50.000 exemplar i bästa fall (Rinman 1983:84). En andaktsbok som Arndts *Fyra böcker om en sann kristendom* fanns t.ex. i många norrländska småbondehem i slutet av 1700-talet (Holmberg 1948:308).

En bibelförklarande text i en postilla hade många likheter med en traktat. Skillnaden är, enligt Ribbner, att traktaterna nådde bredare. De var billigare – i praktiken ofta gratis – och hade ett enklare språk. Åtminstone det senare påståendet återstår att leda i bevis. Lars Linderots lågkyrkligt inriktade postilla, med första upplaga 1813, var den mest spridda i Sydsverige under hela 1800-talet (SBL: Lars Linderot). Den vände sig alltså till samma läsekrets som traktaterna – också de hade sina flesta läsare i Sydsverige. En impressionistisk läsning i den ger knappast intryck av en mer komplicerad språkform; stilen är muntligt präglad med relativt korta satser och mycket tilltal och frågor. Främst pga. parallellismer och amplifierande drag blir tonläget ibland mycket intensivt:

Och det som obeskrifligt ökte Apostelens sorg, war det, att Judarne woro Pauli landsmän. De woro hans kött, som han säger i våra ingångsord. Han war ock en Jude så wäl som de. Han war ock en af Israels folk af Benjamins slägte, en Ebreer af Ebreer. Han war ock omskuren på åttonde dagen, likasom de. O, hwad det smärtade hans helgade hjerta, att han skulle se sitt kött wara föraktadt, se sina egna landsmän strödde i en så ryslig själsolycka! Utan den brinnande kärlek han hade till dessa själar, tänkte han på en utväg, om det war möjligt att ännu frälsa några af dem. Han tänkte: jag skall icke lämna något oförsökt. Jag skall bjuda till allt hwad jag kan för att frälsa mitt kött, mina älskade landsmän. Jag skall föreställa dem hedningarnes exempel. (Andra söndagen i fastan)

När intensiteten inte är lika påfallande leder den muntliga syntaxen gärna till en viss omständlighet. De i huvudsak parataktiskt byggda meningarna kan bli långa:

En qwinna, en hedning till religionen, af Canaans efterkommande, hade en dotter, förmodligen enda barnet, en liten flicka, som det heter i grundspråket, och detta lilla barn var jemmerligen plågadt af djefwulen, ja, så jemmerligen, att barnet kunde icke få ligga still, utan har säkert af satan blifwit ömkligen kastat än hit och än dit, hwilket man kan sluta af Evangelisten Marci utsago; ty han berättar, att när qwinnan kom hem igen ifrån Frälsaren, så fann hon dottren liggande på sängen (Marc. 7:30), hwaraf man lätt kan se, att djefwulen tillförene måtte hafwa hanteradt henne så illa, att hon icke fick ligga. Ack, det är rysligt att läsa att satan i Christi dagar kunde till och med plåga små barn med kroppslig besittning, och denne gången ett hedniskt barn. (Samma)

Just omständligheten på många plan skiljer Linderots predikan från många traktater (även om dessa för en modern läsare kan verka nog så omständliga): predikningarna är disponerade efter konstens alla regler med långt exordium och tudelad avhandling och kan omfatta motsvarande 40 sidor i en traktat. Flertalet, men inte riktigt alla, traktater var betydligt kortare. Men det är kanske framför allt de nya distributionsmetoderna som förklarar traktaternas större och folkligare spridning. Det är väl inte omöjligt att läsningen av postillor bland medelklass och välsituerade bönder gav landsbygdsproletariatet ett läsmönster när det kom över traktaterna.

Det nya med traktaterna skulle alltså inte vara funktionen, texter för religiös uppbyggelse, utan snarare förpackningen: billig broschyr. Också här finns föregångare dels i form av den politiska pamflettlitteratur som börjar cirkulera efter tryckfrihetsförordningen 1766, dock mestadels i mycket små upplagor, dels i form av skillingtrycken. Kombinationen av billig förpackning och religiöst innehåll med viss auktorisation gör dock traktaterna till något nytt.

Lika väl som traktaterna har förbindelser med äldre genrer, pekar de fram mot yngre. I första hand tänker man väl på de något senare folkrörelsernas omfattande småskriftsutgivning. Redan en del av traktaterna var i första hand nykterhetspropaganda, såsom Evangeliska sällskapets nr 53. I tidig broschyrutgivning från den moderna nykterhetsrörelsen, som daterar sitt svenska födelseår till 1879, är det inte ovanligt med religiöst färgade

omvändelseberättelser – från flaskan och krogen till Gud och logemötet. Arbetarrörelsens broschyrutgivning fr.o.m. mitten av 1880-talet innehåller ytterst sällan omvändelseberättelser, men till funktion och format är naturligtvis likheterna stora (Josephson & Hedström 1995). Nästa steg i de masspridda och uppbyggliga broschyrernas historia är Studentföreningen Verdandis folkbildande småskrifter fr.o.m. 1880-talets mitt. Det finns alltså en linje från *Den fattige Joseph* till Olof Östergrens *Våra vanligaste främmande ord*.

En annan linje leder faktiskt mot den moderna veckopressen. Det är läsarten som förenar. Traktaterna kan med viss rätt sägas vara de första skrifterna avsedda för gemensam läsning i familjen. Nr 69, biskop Franzéns samtal *Den orätte gårdsfogden*, i första upplaga 1826, finns omtryckt i nr 2 1835 av *Läsning för folket*, en folkbildande tidskrift som från 1834 utkom med en blandning av praktiska råd, tekniska beskrivningar, historiska berättelser och moraliska betraktelser (Sörbom 1972, jfr Svedjedal 1987:163, Ledin ms 1997). I sin avhandling *Den läsande familjen* (1980) undersöker Eric Johannesson *Svenska Familj-Journalen* (1864-) och *Förr och Nu* (1870-) som de två första svenska familjetidskrifterna av betydelse, avsedda främst för en borgerlig läsekrets (Svenska Familj-Journalens danska motsvarighet, sedermera överflyttad till Sverige, hette *Allers Familje-Journal*). Båda hade en religiös tendens, men den är starkast i *Förr och Nu*. Dess första redaktör, Bernhard Wahlström, var från grundandet 1856 en drivande kraft i EFS och 1857-76 redaktör för EFS månadstidning *Budbäraren*. Denna tidning innehåller betraktelser av ett slag som också kunde förekomma som traktater, kompletterade med noter och sångtexter, bokrecensioner och bokreklam samt föreningsnytt från olika delar av EFS. Tidskriften samlar t.ex. en förteckning över innehållet i sjätte årgången (1862) under sex rubriker: *Längre, ledande artiklar* (ofta långa betraktelser utifrån ett bibelord); *Smärre uppsatser*; *Berättelser, Allegorier, Lefnadsteckningar m.m.*; *Andeliga sånger*; *Notiser* och *Bok-Anmälan*. EFS-tidningarna *Budbäraren* och *Pietisten* efterträder i viss mån traktaterna som viktigaste uppbyggelseläsning. Det går alltså att rekonstruera en kedja traktat-EFS-tidning-familjetidskrift-veckotidning.

En sådan genrehistoria utgår i första hand från läsvanor och texternas funktion. Den ska inte dölja det faktum att traktaten lever kvar under hela 1900-talet. Religiösa samfund har hela tiden sänt ut småskrifter, och många kan uppvisa en påtaglig genremässig konstans. Man kan jämföra

exempelvis de inledande raderna i Evangeliska sällskapetets skrift nr 32, *Kort Anvisning att blifwa salig* (första uppl. 1814, sammanlagt 40.000 exemplar 1814-1822 och flera upplagor därefter) med EFS:s *Hur skall jag bli viss om min frälsning*, 1962:

Wi arma människor wisste icke, huru wi skulle förhålla oss för att blifwa saliga, om wi icke hade Guds Ord. Derföre är det en ganska stor nåd att Gud har gifwit oss sitt ord. Deruti står vägen till saligheten helt tydligen beskrifwen. Wi wilje hålla oss till detta Guds ord, som är mera värdt än hela werlden med alla dess skatter, och gå den väg som deruti blifwer wisad. Hwad som derifrån wiker är en afwäg. Sådana afwägar gifwes nu för tiden allt för många. Men wi wilje icke inlåta oss dermed, utan endast och allenast fästa våra ögon derpå, huru wi må kunna frälsa våra själar. (*Kort Anvisning...*)

Utän tvivel är detta en mycket brännande fråga i mångas hjärtan: Hur skall jag bli viss om min frälsning? Under den ganska omfattande själavård som Gud betrott mig med, har jag kunnat konstatera, att just här sitter de allra flesta fast. Inte bara unga människor. Det tycks rent av vara ett genomgående drag hos många, för att inte säga de flesta, av vår tids religiösa människor, en företeelse som har sina ganska naturliga orsaker. Gud give, att jag kunde få visa på den enda väg, som för till visshet, den väg som för mig själv har utkristalliserat sig allt klarare och klarare under de år jag fått vara kristen. (*Hur skall jag bli viss...*)

Tonfallet är onekligen det samma i båda skrifterna; den senares jag-form kan också förekomma redan i de första traktaterna. Den avgörande frågan formuleras direkt eller indirekt redan i den första eller andra meningen, väg-metaforen inpräntas, författaren refererar till Gud utan åthävor, syntaxen är relativt talspråksnära, och ordförrådet har givetvis religiösa inslag men är som helhet rätt vardagligt. Konstansen beror möjligen på att läsarten förblivit densamma: ofta gemensam, tyst eller hög, läsning i grupp med efterföljande diskussion (Karin Mårdsjö har berättat för mig att så läste hon i sin ungdom *Hur skall jag bli viss...*). Den kan också bero på att författaren förblivit av samma slag: en van predikant som skriver ned det han har sagt eller tänker sig att säga. (De båda inledningsstyckena speglar alltså rätt väl 150 års förändringar i ortografi, formlära, lexikon och syntax när innehåll,

perspektiv och disposition hålls konstanta: i början av 1800-talet kunde *ganska* betyda 'mycket'; sammansättningar mellan pronominala adverb och prepositioner var mycket vanligare, *deruti, dermed, derpå, derifrån*; det var vanligare att slutställa det finita verbet i relativa bisatser, *som derifrån viker*. Ord och fraser som *konstatera, sitter fast, genomgående, utkristalliserat sig* - dvs. de tre senare i metaforisk betydelse - fanns knappast kring 1820, och en grafisk mening i form av ett meningsfragment som *Inte bara unga människor* var nog otänkbar - också med tidsenliga formord: *Icke blott unga människor*.)

Det skulle alltså vara fullt möjligt att föra traktaternas historia fram till idag. Men här begränsar jag mig till det skede då det spelar sin stora språk- och texthistoriska roll, och då kan gränsen sättas någon gång under 1800-talets tredje fjärdedel.

5. Ursprung och texttyper

Det är rimligt att hävda att traktaterna utgör en enda genre. De har samma funktion: att omvända läsaren eller fördjupa dennes tro. De har ju också mycket liknande innehåll: alla tematiserar i någon form den enskildes kristna tro. Och de har samma yttre format, små häften om 4 till 32 sidor (i undantagsfall ännu mer). Vi kan också anta att samtiden uppfattade dem som en – om än heterogen – genre. Däremot är inte texterna upplagda på samma sätt. Några är predikoliknande, andra är små berättelser, ytterligare andra dialoger, och också blandformer finns. Men här vill jag inte tala om skilda genrer utan om olika texttyper.

Evangeliska sällskapets serie omfattar 87 olika nummer, traktatagenturens 43 och Evangeliska Traktatsällskapets 15. Ungefär en tredjedel av traktaterna i de två senare serierna återfinns redan i den första. För en översikt av texttyper och innehåll i traktaterna har jag därför nöjt mig med att gå igenom Evangeliska sällskapets serie. I nedanstående tablå har jag sorterat dess traktater efter texttyp och ursprung. Varje traktat omfattar 4 till 24 sidor i oktavformat; vanligast är omfång från 8 till 16 sidor. Alla är självklart tryckta i frakturstil. Det finns viktiga teologiska skillnader mellan å ena sidan mer reformerta, metodistiska traktater, oftast engelska översättningar, och mer lutheranska eller herrnhutiska, svenska original eller översättningar från tyskan, men dem tar jag ingen hänsyn till. En stor grupp har som synes oklart ursprung.

De tre texttyperna sedelärande berättelse, dialog och utredning är inte heller självklara. I många utredande texter finns insprängda sedelärande berättelser. Likaså kan en traktat bestå av flera texter: först en berättelse och sedan en grafiskt tydligt avskild utredning i anknytning till berättelsen, eller tvärtom, först en utredning och sedan en eller flera exemplifierande berättelser. För att en traktat ska klassificeras som berättelse, måste det redan från början göras klart att en historia berättas, dvs. den första sidan måste innehålla en presentation av en huvudperson (någon gång flera). Många sedelärande berättelser och utredningar har också mycket omfattande inslag av dialog, men till dialogerna har jag bara fört traktater som i sin helhet är skrivna som rollhäften. En del av de utredande texterna är snarlika

predikningar, dvs. utredningen utgår från ett bibelord, och man kan någon gång spåra predikans disposition med inledande exordium, tes (dvs. bibelord) och en tudelad avhandling. Sannolikt bygger en del på predikningar, men ingen uppvisar en regelrätt predikans alla drag – möjligen uppfyller en del kraven för den lite vidare genren *missionspredikan* som inte är lika knuten till gudstjänsten och kyrkorummet. Eftersom det blir metodiskt mycket besvärligt att bestämma vilka utredande traktattexter som skulle kunna ses som predikningar, har jag fört alla texter som inte är dialoger eller sedelärande berättelser till texttypen utredningar.

TEXTTYP	URSPRUNG					
	Oklart	Svenskt	Engelskt	Tyskt	Franskt	Danskt
Berättelse	-	3	7	3	1	
Dialog	2	-	2	1	-	
Utredning	21	12	15	4	2	1
Övrigt	5					

Siffrorna säger inte så mycket. Framför allt de många utredande traktaterna skulle behöva delas upp i undergrupper, bl.a. därför att åtskilliga av dem har starka berättande inslag. Tydligt är dock att den sedelärande berättelsen oftast hämtades utifrån. Det är också uppenbart att några av de största framgångarna hade engelskt ursprung, trots att periodvis motarbetades aktivt: nr 5, berättelsen *Den fattige Joseph*, nr 19, utredningen *En kostelig honungsdroppa*, nr 32, utredningen *Kort anvisning att blifwa salig*.

6. Är traktaterna sakprosa?

Samtiden ställde sig naturligtvis inte frågan om traktaterna var sakprosa eller fiktionsprosa. På 1800-talet var de *litteratur* helt enkelt, en term med vid syftning (Bennich-Björkman 1970). Geijer kan t.ex. skriva 1834 om de franska simonisterna: ”Vi ha läst deras (nu upphörde) tidning *Le Globe* för en tid, och räkne det ibland det bäst skrivna vi sett av nyaste fransysk litteratur.” (Svenska Litteratur Föreningens Tidning, 16 juli 1834)

Men i ett historiskt perspektiv kan man fråga sig om traktaterna pekar fram mot vad 1900-talet kommit att se som sakprosa resp. skönlitteratur. Svaret är inte självklart. Det är ju inte frågan om prosa med i huvudsak informerande funktion, i saklig, opersonlig stil utan fiktiva inslag – för att ta till en snäv sakprosedefinition. Inom en något generösare – och därmed vagare – sakprosedefinition, som den Grepstad når fram till efter 500 sidor i sin stora bok, skulle dock traktaterna kunna innefattas: ”Sakprosa er föremålsretta og situasjonsprega saksframstillingar av individuelle eller kollektive forfattarar som styrer lesinga av tekstane i retning av deira intensjonar. Framstillinga er prega av etterlikning av etablerte skrivemåtar og sjangrar, dominert av tekstsamspele og autorisert gjennom tekstar som alt ligg føre. Tekstane [...] fungerer som underhaldning, opplysning eller nytte.” (Grepstad 1997:500.) Grepstad diskuterar också uttryckligen om oppbyggelseskrifter ska anses höra till sakprosan (s. 354). Han svarar obetingat ja på den frågan utifrån ett resonemang om vad han kallar *autorisering*: sakprosaverk har inte en autonom auktoritet, dvs. författaren har inte konstruerat en värld som läsaren måste godta, utan de kan tilldelas ett sanningsvärde utifrån referensen till verkligheten (s.128) – till denna verklighet kan då också andra skrifter räknas. Och traktaternas sanningsvärde kan onekligen prövas mot andra och centralare trosskrifters verklighetsbeskrivning.

Om man vill betrakta traktaterna som fiktions- eller sakprosa beror nog mycket på om man utgår från innehåll eller funktion. Många traktater innehåller uppenbart fiktiva inslag (givetvis bortsett från om man håller den kristna läran för fiktion eller ej): fiktiva personer samtalar i dialoger, och personer i berättelserna faller fiktiva repliker. Ser man till funktionen, dvs.

hur och i vilket syfte traktaterna ska läsas, har vi dock att göra med sakprosa. Funktionen är i första hand påverkande, men det finns också ett informerande, nästan instruerande drag; titeln *Kort anvisning att blifwa salig* säger vad det är fråga om. Traktatens uppgifter är ungefär desamma som tidningsledarens, eller för den delen skollärobokens med mer värderande inslag. De fiktiva inslag som finns signaleras aldrig som fiktiva utan gör anspråk på att vara sanna. De fyller ungefär samma uppgift som den pedagogiska konkretiseringen i läroboken i samhällskunskap ("Några ungdomar vill påverka politikerna i en fråga...") eller den drastiska exemplifieringen i tidningsledaren. Att replikerna i dialogerna uppenbarligen aldrig har fällts är inte så mycket konstigare än att den moderna nyhetsartikelns repliker också är stilsiterade och koncentrerade.

Ska man jämföra traktaternas innehåll med någon helt modern genre ligger nog boken eller artikeln om vardagspsykologi nära till hands – där varvas ju sedelärande berättelser, fingerade dialoger mellan barn och föräldrar eller äkta makar och mer utredande och förklarande partier. Syftet är också detsamma: att påverka läsaren till ett gott och riktigt handlingssätt med stöd av vetenskapliga rön – vetenskapen må sedan vara religiöst eller sekulärt grundad. Och man kan återigen göra den något halsbrytande jämförelsen med moderna veckotidningar. Läs t.ex. *Mitt livs novell!* Berättelserna är skrivna i jag-form, ger sig ut för att återge verkliga upplevelser och har ett tydligt moraliserande budskap: unga flickor ska se upp med tillfälliga förbindelser, inte svika sina kamrater, inte sätta likhetstecken mellan kärlek och sexualitet osv. Vid sidan av berättelserna finns artiklar där tonårsflickor och experter framträder och berättar om erfarenheter av och botemedel mot ätstörningar, drogproblem, depressioner m.m. Både texternas funktion och deras behandling av fiktiva inslag påminner åtskilligt om traktaternas.

7. Åtta traktater

Vad sades då i traktaterna och med vilket språk? Här ska vi se närmare på åtta traktater, valda så att de representerar olika texttyper – i de flesta fall hör de också till de mer spridda. Först ger jag en kort beskrivning av språk och innehåll i var och en av dem. Därefter går jag närmare in på fyra förhållanden som gäller samtliga åtta traktater: muntlighet, informationstäthet, intertextualitet och standardisering. Frågorna är viktiga inte bara för beskrivning och analys av traktaterna, utan de säger också mycket om sakprosans förändring över huvud taget och om sambandet mellan samhälls- och textförändringar under en längre tid. Mycket allmänt bör man tänka sig att sakprosan de senaste två århundradena utvecklats mot mindre muntlighet, ökad informationstäthet och ökad standardisering; intertextualiteten är mer komplicerad, men den borde vara lättare att få syn på när nya genrer uppstår i brytningsperioder (se Svensson m.fl. 1996: 34-37). Begrundar man hur traktaterna skrevs, trycktes och lästes, blir det också möjligt att göra några antaganden om hur de såg ut på dessa fyra områden - antaganden som sedan kanske inte alltid stämmer.

Traktaterna behandlas i den ordning de kom ut i Evangeliska Sällskapet serie (samtliga naturligtvis tryckta i frakturstil). Upplagesiffran gäller denna serie (Ribbner 1957:248-253), och spridningen kan alltså många gånger ha varit mycket större. Jag har inte lyckats få tag på första upplagan, utan oftast utgått från en upplaga från 1830- eller 40-talet. I ett par fall kan jag jämföra med tidigare eller senare upplagor.

7. 1 SAMTAL EMELLAN TWÄNNE RESANDE (traktat nr 4, uppl. 52.000, första uppl. 1808, tredje uppl. tryckt hos Samuel Rumstedt, 1835)

Traktaten är en översättning från engelskan (Ribbner 1957:55). Den har formen av en fyra sidor lång dialog och är alltså skriven som ett rollhäfte. Annars saknar den alla grafiska arrangemang. Dialogen förs mellan två män som möts på vägen, den frågande I och den svarande och förklarande P. Särskilt i början finns smärre försök att återge ett naturligt samtal med replikinledare m.m. Samtalstonen indikerar något högre socialgrupp:

- I. Denna morgonstunden, min herre! är ganska wacker.
- P. Ja, min herre! den synes lofwa en rätt angenäm dag.
- I. Säg mig, min herre! huru långt tänker ni färdas på denna vägen. Jag reser gerna i sällskap med någon.
- P. Blott en mil; men det skall fägna mig att tillbringa den med Er.
- I. I ett godt sällskap och under angenäma samtal blifwer vägen liksom förkortad.
- P. Då Ni kom, war jag sysselsatt att i mina tankar jämföra likheten emellan en sådan resa och den stora Lifsens resa till en annan werld.
- I. I detta afseende äro wi alle, som lefwa här i werlden, wandringsmän och resande.

Ganska snart blir P:s repliker långa när han ska utveckla liknelserna med den smala och den breda vägen och den port som kallas trång. Enstaka talspråksmarkörer och en relativt talspråksnära syntax förekommer dock:

- I. Förefalla sådana swårigheter på denna vägen, fruktar jag, att ganska få skola hafwa mod, att gå dem till mötes.
- P. Det är, ty värr, alltföre sant. På den smala vägen skall Ni finna ganska litet sällskap; ty ”de äro få, som finna den.” I jämförelse med de ogudaktigas mängd, äro de fromma såsom efterhemtade ax på ett skördefält: Men war wid god tröst; ty ehuru de äro få, som göra Er sällskap, så äro dock dessa få de lyckligaste på jorden” Etc.

Dialogen slutar helt förutsägbart med att I inser att han måste anstränga sig mer att vandra den smala vägen, varpå P kan avsluta med lämpliga bibelcitater, återgivna i fetstil. Redan den parentetiska hänvisningen till bibelstället visar hur litet författaren (eller översättaren) bemödar sig om dialogrealism. Snarare gör han en enkel transformation av predikan till dialog:

- I. Det ewiga Lifwet är wisserligen af ett obeskrifligt värde, och jag beklagar, att jag hittills användt nog liten uppmärksamhet därpå.
- P. Det skulle gläda mig om jag lyckligen werkat på Er öfwertygelse. Jag har welat sätta eder före **wägen till lifwet och vägen till döden**. (Jer. 21:8) Betänk, att denna död, de ogudaktigas ewiga död, icke är en upplösning af deras tillwarelse, utan en ewig förkastelse från all salighet. Besinna, deremot,

att de frommas ewiga lif är en fullkomlig frihet från allt ondt, en oändelig och outsägelig salighet; **ty det intet öga sett hafwer, och intet öra hört, och uti ingen människas hjerta stigit är, det hafwer Gud beredt dem, som honom älska. Wäl Er, om ni utwäljer den trånga porten och den smala vägen! Er skall blifwa rikeliga gifwen ingången i wårs Herras Jesu Christi ewiga rike. Men dröj icke, att Ni icke, på det yttersta, finner denna ingång stängd.** Luc. 13:25

Dialogen är alltså minst sagt ojämlig. P frågar, I förklarar, och bara I kan hänvisa till Bibeln. Det stilistiska resultatet blir en ganska utpräglad verbalstil.

7.2 DEN FATTIGE JOSEPH (nr 5, uppl. 91 000, första uppl. 1808, sjätte upplagan, tryckt hos Samuel Rumstedt 1836)

Den fattige Joseph, nr 5 i Evangeliska sällskapets skriftserie, hör alltså till de allra mest sprida traktaterna. Den är kort, 4 sidor eller ca 1400 ord. Under titeln anges att det är en ”Öfwersättning från Engelskan.” Något författarnamn finns inte. Den sjätte upplagan saknar omslag, illustrationer eller andra grafiska arrangemang. Dock finns en punktning 1,2,3 (se nedan).

Till innehållet är texten tydligt tudelad. Den är en berättelse med efterföljande utredning. De första två och en halv sidorna berättar i enkel kronologisk ordning historien om Joseph, ”en enfaldig fattig man [...] hwars göromål war, att gå ärender och bära paketer”, som går förbi en kyrka i London och råkar höra en predikan av dr Calamy (jag har inte lyckats ta reda på om denne är en historisk person). Det får Joseph att börja överväga sin frälsning. Kort därefter blir han sjuk, talar endast om sin frälsning, och till den eftersände dr Calamy överlämnar han sina besparingar, ”5 Guineer”, varefter han dör.

Traktatens andra del utvecklar berättelsens lärdomar i tre delar: ”Denna enkla men dock lärrika historia ger oss anledning 1. Att begrunda den gudomliga nådens kraft. [...] 2. Evangelium upptänder kärleken till Gud och hans folk. [...] 3. Evangelium är tillräckligt att uppehålla själens frimodighet, då man ser döden på nära håll.” I de åtta sista meningarna glider framställningen från förklaring till appell. Här vänder sig texten direkt till läsaren med det religiösa språkets imperativformer på *-er*: ”Tänker häruppå, I som förgäten Gud och inbillen er, att eder dödsdag är långt borta. Kommer ihåg, att det i ett enda andedrag kan warda bestäldt med edert lif.”

Ovanstående beskrivning är dock lite för enkel. Det är nämligen viktigt att slå fast att det fem meningar långa första stycket avslutas med ett bibelcitat som ger en tolkningsram för hela berättelsen och som utvecklas i förklaringen – med en retorisk-homiletisk term ett propositio, med en textlingvistisk en makroproposition: ”Det är ett fast ord, och i alla måttom väl värdt att man det anammar, att Jesus Christus är kommen i werlden, till att träffa syndare, ibland hwilka jag är den förnämligaste.” (1.Tim. 1:15) Det är samma metod som exemplifierades ovan: den avgörande frågan ställs mycket tidigt i texten. Frasen ”ett fast ord” återkommer också flera gånger, och Joseph får i direkt anföring upprepa den:

På vägen från Kyrkan hörde man honom beständigt för sig sjelf upprepa de orden: ”det har Joseph förr aldrig hört: Jesus Christus, den Guden, som all ting gjort hafwer, är komen i werlden för att frälsa syndare, sådana som Joseph är, och det är sant, och det är ett fast ord.”

Joseph omnämner sig själv i tredje person genom hela berättelsen, ett drag som möjligen syftar till att ytterligare framhäva hans enkelhet. Den är nämligen mycket påfallande. Joseph får i berättelsen aldrig anföra direkta bibelcitat, utan det gör dr Calamy.

Dispositionen med berättelse följd av förklaring leder till att *Den fattige Joseph* argumenterar genom upprepning och exempel. Nästan ofrånkomligen skapar det en ganska informationsgles framställning, samtidigt som argumentationen blir tämligen explicit. Men om man håller sig till textytan skiftar explicitheten mellan olika delar. Berättelsen är mycket väl sammanhängande och starkt bunden. En ny mening börjar nästan alltid med antingen en välkänd referent från föregående mening (t.ex. Joseph) eller en sammanhangsmarkör: *I anledning af, Medan, Icke långt derefter, Under det, Omsider*. I förklaringen är de grafiska meningarna lösare knutna till varandra, och läsaren får själv räkna ut sambandet – vilket visserligen är ganska lätt: ”Evangelium är tillräckligt att uppehålla själens frimodighet då man ser döden på nära håll. Joseph gjorde sig wid dödens annalkande ingen falsk tröst af den tankan, att han icke war wärre än andra, och at Gud wore för nådig att kunna förkasta honom. Christi försoning allena war den enda grunden för hans hopp och förtröstan.” Man kan möjligen förvånas över att det finns gott om sambandsmarkörer för en enkel kronologisk framställning men betydligt färre för en något mer komplicerad utredning.

7.3 EN KOSTELIG HONUNGSDROPPE UTUR KLIPPAN CHRISTO ELLER ETT FÖRMANINGS-ORD TILL ALLA (nr 19, upplaga 58.000, första uppl.1811, femte upplagan tryckt hos Samuel Rumstedt 1836)

Liksom *Den fattige Joseph* hör denna traktat – fortsättningsvis för korthets skull benämnd *honungsdroppen* – till de allra mest spridda traktaterna. Den har dock en helt annan uppläggnings. Efter en inledande ”Författarens Erinran till Läsaren” på en sida följer 31 paragrafer, var och en om 4 till 24 rader, utan påtagligt samband sinsemellan. Den är alltså relativt lång, 16 sidor eller drygt 4 500 ord. Den har också en särskild titelsida som förutom titel upplyser om författare, Thomas Willcock, engelsk 1600-talsteolog, och anger att skriften är ett ”utdrag” – Willcocks originalversion var längre.

Att denna traktat trots sin längd blivit så spridd beror nog på att det inte verkar avsedd att läsas i sin helhet i ett svep. Det finns möjligen någon linje i ordningen mellan paragraferna, från inledande prövning och förkrosselse (”Dig förestår en skarp pröfningsstund, då halten af din Christendom skall eftertryckligen undersökas.”) till en avslutande tröst och uppbyggelse i en sannare bekännelse (”...du, som gör Christum till ditt enda lif och är död från all annan rättfärdighet...”), men det är enkelt att välja ut vilken paragraf som helst, bara läsa den och få något att tänka på. I 19 av paragraferna finns dessutom en eller flera hänvisningar till ett bibelställe. Traktaten kan alltså användas ungefär som en citatsamling.

En sådan läsart pekar mot en framställning som inte behöver kännetecknas av muntliga drag. Syntaxen är dock mycket dialogisk med hög andel pronomen och uppmaningsfraser – 14 paragrafer inleds med en imperativsats – vilket beror på att författaren hela tiden talar direkt till läsaren. Framställningen är starkt anvisande, nästan som en receptbok. En vanlig meningstyp är den där en adverbial bisats (eller annan adverbial fras), som anger omständigheter, föregår en imperativisk huvudsats. Så här lyder t.ex. den mycket korta paragraf 13:

”I alla dina företag fästa din bild på honom. Förr än du gör något, bed om förlåtelse: under det du gör det, bed om bistånd; efter gerningen tacka honom. Gör du icke det, så ske dina gerningar efter köttet, och ej i andanom.”

(Parentetiskt kan nämnas att den efterställda imperativsatserna oftast är så-inledda, vilket man kan se som ett muntligt drag: ”Finner du någon skuld, så

bed ofördröjligen...”; ”Framter sig ånyo ditt syndaelände, så se på Christum...”; ”Blir du orolig, så se på Christum...”) Författaren attackerar alltså oavbrutet läsaren, och texten blir därför mycket dialogisk.

Också i ett annat avseende skiljer texten sig från vanligt skriftspråk: den är implicit. Den förutsätter en annan text, dvs. Bibeln, och den förutsätter att läsaren själv skapar ett sammanhang mellan paragraferna. Också inom paragraferna kan textbindningen vara bristande. Endast det ständigt återkommande du-tilltalet och omnämmandet av Kristus skapar tydligt sammanhang, åtminstone för den som inte är ytterst väl bevandrad i de abstrakta religiösa begreppens djupare betydelse (*synd, rättfärdiggörelse, helgelse, nåd, salighet, härlighet* m.m.):

§ 14. Tänk icke, att till dina synders försoning ännu återstår något för dig att göra och lida. Dina synder böra väl göra ditt hjerta förkrossadt, men ej nedslå hoppet på Evangelii nådelöften. Härwid se mer derpå, att du blifwit rättfärdiggjord, än att du kommit långt på helgelsens väg. I de wigtigaste bud anse icke Christum för en Moses, som endast befaller. Han är en löftesman, som åtagit sig att utföra sitt werk i dig. Christi förtjenst är grundwalen för din salighet; icke dina goda gerningar, dina pligter och dygder, icke en gång de nåderörelser du erfar på ditt hjerta. Christus allena uti dig är härlighetens hopp. Col. 1:27

Läsaren tvingas till så många inferenser eller jämförelser med bibeltexter, att det kan sägas att *Honungsdroppen* är en text som inte riktigt står för sig själv, en s.k. satellittext (Larsson 1984: 60-73).

Traktaten har alltså en namngiven författare som i det en sida långa företalet framträder i jag-form: ”Christelige Läsare! I denna yttersta tiden erfar jag, huru Christi kärlek med sina wederqwickande strålar upplifwar mitt hjerta.” I huvudtexten finns inget *jag*, men tack vare det direkta läsartilltalet blir en personlig föfarröst ändå möjlig att urskilja. Läsaren blir synlig inte bara som mottagare av imperativerna utan kan t.o.m. någon gång göra sig hörd också med tänkta motargument i direkt anföring:

”§17. Du säger: jag kan icke tro, jag har ingen ånger och sorg öfwer mina synder. Gå då till Christum med din obotfärdighet med din otro, för att af honom lära hwad bättring och tro äro...”

7.4 GUDS LÅF AF BARNES OCH SPENABARNES MUN - LAPPFLICKAN ELSA LARSDOTTERS UPPBYGGELIGA DÖDSSÄNG OCH SALIGA DÖD (Nr 22, uppl. 64000, första uppl. 1812, femte upplagan tryckt hos Samuel Rumstedt 1845)

Den tolvisidiga skriften – fortsättningsvis kallad *Elsa* – är en svensk berättelse om en tolvårig sameflickas uppbyggliga död sedan hon fått gå sin första nattvard. Kyrkoherden Teophilus Gran, ”Prost och Kyrkoherde i Piteå” undertecknar han berättelsen, rapporterar i jag-form, och berättelsen är ovanligt nog daterad: ”Wid 1764 års början kom till Jockmocks Skola en trettonårig flicka, wid namn Elsa Larsdotter, ifrån Sjockssjocks by.” Gran var framgångsrik kyrkoherde i Piteå från 1768 till sin död 1797 (Holmberg 1948:116, 147). Berättelsen om Elsa är hans enda publicerade skrift; den utgavs första gången 1775 av sällskapet *Pro fide et christianismo*, grundat 1771 och med utgivning av religiösa skrifter som en av uppgifterna; samma år trycktes den också i numren 114-117 i tidningen *Stockholms dageligt godt*, och en översättning på finska kom redan 1811. Evangeliska Sällskapet var alltså inte först med att ge ut den, och inte heller sist: den fjortonde och sista upplagan lär ha tryckts i Örnsköldsvik 1904 (Holmberg 1948:147, Ribbner 1957:48).

Traktaten består snarast av åtta scener, efter en inledande bakgrundssida som presenterar den lungots sjuka Elsa. Författaren och Elsa växlar uppbyggliga repliker, ofta i direkt anföring: 1) Elsa uttrycker önskan att gå till nattvarden, 2) Elsa går till nattvarden och ställer tre frågor om sin lämplighet, 3) Elsa bekänner sina synder (hon somnade när hon vallade renar så att två försvann), 4) Elsa berättar om sin längtan efter döden, 5) Elsa berättar om en dröm om himlen, 6) Elsa längtar efter döden och har ytterligare drömmar, 7) Elsas sista natt, 8) Elsa dör till psalmsång mm. Det hela tycks utspelas under några dagar.

Innehållet förefaller starkt pietistiskt, trots att Gran inte ska ha varit nämnvärt pietistiskt påverkad (Holmberg 1948:147). Men här uttrycks en stark längtan efter döden och efter Jesu blod: ”Ack, om jag finge gå till Nattvarden! Jag will äta hans kött: jag will dricka hans blod”. Inledningen skiljer sig något från den övriga texten genom att vara relaterande. Berättelsen slutar alltså med Elsas död och någon förklarande avslutning finns ej, förutom slutmeningen ”Mina ögon wattnas wid åtankan deraf, och derwid blir detta mig lifligt: Salige äro de, som i Herranom dö!”

Efter texten följer dock två fyraradiga strofer, möjligen ur en psalm: ”Säll den, som HERren tager bort, / hwars mödas tid är lätt och kort...” I övrigt har traktaten inga grafiska arrangemang; den saknar titelsida.

Dialog i direkt anföring upptar ungefär halva texten; det rör sig främst om långa monologiska direkta anföringar från sameflickan. Kyrkoherden har också direkta repliker (dock ej markerade med anföringstecken) förutom att han är författare, men det finns ingen annan talare i direkt anföring. Givetvis är det kyrkoherden som hänvisar till Bibeln, men Elsa kan återopa katekesen:

För det andra sade hon: ”Jag kan icke alla Swebilii Spörsmål utantill, och ni fordrar det likwäl af andra Skolbarn, innan de få gå till Nattwarden; huru kan jag då wara wärdig?”

Syntaktiskt kännetecknas traktaten av en enkel, parataktisk verbalstil med stark dominans för påståendemeningar.

7.5 DEN LYCKLIGE BIBELLÄSAREN WILLIAM BLACK (Nr 43, upplaga 32 000 ex, första uppl. 1819, fjärde upplagan, tryckt hos Samuel Rumstedt 1839)

Den åtta sidor långa traktaten är en översättning från tyskan, *William Black, der Schornsteinskehrer*, även om berättelsen, förlagd till London, gör troligt att den återgår på ett engelskt original. Den hör till de traktater som de stått strid om (Ribbner 1957:91). En tysk besökare hade rekommenderat den till utgivning, men traktatsällskapet beslöt sig först för att låta bli. Innehållet ansågs alltför reformert, dvs. det lade för stor vikt vid den avgörande omvändelsen till ett liv i tro och rättfärdiggörelse och betonade också för mycket människans materiella elände. Men en av sällskapets medlemmar, bataljospredikaten på Skeppsholmen i Stockholm, Johan Waetterdahl, lät trycka upp den på egen bekostnad. Den tog snabbt slut och sällskapet tog då med nästa upplaga i traktatserien.

Traktaten berättar om den förmögne Thompson, som tillsammans med sin son ger sig ut att leja en skorstensfejare och påträffar honom lyckligt bibelläsande. På uppmaning berättar William Black sin historia – i jag-form – för Thompson. Den går i bästa Oliver Twist-stil: Black är ett fattigt barnhusbarn som sätts i lära hos en sotare, för ett liderligt liv, men skadar sig i foten, hamnar på sjukhus och där blir omvänd av en from skomakare,

varefter han kan ägna all sin fritid åt bibelläsning och gifta sig med sotarmästarens dotter. Berättelsen har alltså ett slags ramberättelse. Den kan verka onödig; men syftet är möjligen att ge Blacks berättelse större auktoritet genom att en ståndsperson som Thompson får tjänstgöra som förmedlande länk.

Thompson får också avsluta hela berättelsen genom att för sin son – och läsaren – dra de rätta lärdomarna och ge ett lämpligt bibelcitat:

Herr Thompson blef innerligen glad öfwer denna berättelse, och sade under hemvägen åt sin son: Här se wi ett lifligt exempel, att Guds nåd, utan allt anseende till personen och yttre omständigheter, werkar omvändelse och ny födelse, allenast syndaren will släppa till sitt hjerta och öfwerlemna sig åt den helige Andes werkningar.

O huru borde icke de stora fördelar, som Guds godhet tilldelar så många menniskor, framför deras fattigare och ringare medmenniskor, förmå de förra att med så mycket större ifwer utbedja sig nåd att, i nådatiden, kunna emottaga och rätt begagna de för oss öppet liggande andeliga nådegåfwor, så att de måtte undgå at blygas, då denne fattige Skorstensfejaren jemte dem framträder införden allrahögste Domaren på yttersta dagen! Ty det blifwer derwid:

Dem, åt hwilken mycket gifwit är, af honom skall mycket warda utkrafdt.
Luc. 12:48

I både ramberättelse och huvudberättelse finns rätt gott om dialog med direkt anföring: Thompson, Black, barnhusföreståndaren, skomakaren och grannar yttrar sig. Thompson och skomakaren kan hänvisa explicit till Bibeln. Däremot förekommer inte några hänvändelser till läsaren. Syntaxen i relationen blir därför relativt skriftspråklig, men den ovan citerade meningens komplexitet är inte representativ.

7.6 NÅGRA ORD TILL WÄCKELSE OCH WARNING FÖR DEM, SOM ÄRO BEGIFNA PÅ DRYCKENSKAP (nr 53, uppl. 70.000, första uppl. 1820, tredje upplagan, tryckt hos Samuel Rumstedt 1838)

Det tjugo sidor långa häftet – i försättningen kallat *Dryckenskap* – kan karaktäriseras som en agitations- och skrämselfskrift mot alkoholen och hör till de mycket spridda.

Som flera andra traktater kan texten delas in i flera texter. De första två tredjedelarna består av en utredning med predikan som mönster: en anonym jag-författare vänder sig direkt till läsaren. Läser man textens tilltalsfraser i tur och ordning, kan man ganska väl följa framställningens kurva från förkrosselse till möjlig frälsning:

Medborgare! sansen eder och låten några warnande ord icke kraftlöst falla på edra hjertan.

Olycklige! Du känner att du är en drinkare:

Otacksamma hushållare! är då det goda du har, gifwit dig, för att så missbrukas?

--

Drinkare! hwad will du vänta hos Gud, sedan du förenat dig med den onde?

Ja olycklige, förwillade Broder! tänk på ändan, tänk dig wid slutet af din lefnad...

Drinkare! du tror wäl, att det gifwes en Gud...

Drinkare! du torde wäl aldrig hafwa föreställt dig, att du är lika brottslig, som en Guds försmädare, en horkarl, en tjuf...

Syndare! då du läser dessa HERRENS ord, så förstocka icke ditt hjerta

Argumentationstekniken har egentligen bara tre moment. Författaren målar upp de förfärliga situationer som drinkaren hamnar i, manar till avhållsamhet och bemöter drinkarens undanflykter. Situationsbilderna är naturligtvis så drastiska som möjligt:

Än dina barn då – dessa späda oskyldiga warelser, till hwilkas lif du har warit en orsak, hwad lära de af en far, som i en sådan belägenhet kommer till sitt hus? Allt hwad du på ett helt år kan uträtta hos dem genom de bästa föreställningar, det nedrifwer du på en enda dag, då du låter dem se dig drucken och öfwerlastad. Likasom de nu fly för dig, då du rasande hemkommer, så skall också du i åldrens maktlösa dag nödgas söka i andra hus den fred, som du för liderliga söner icke har i ditt eget; och när du will

förebrå dem, skola de säga: det war just på denna wäg, du wandrade för oss; wi träda i dina spår, wi följa dina exempel, och förbannelsen komme öfwer dig!

Läsaren kommer ibland till tals i direkt anföring :

Hwad jag förtär, säger du, betalar jag redligt, det är min egen förmögenhet, som jag använder; jag röfwar icke från andra det hwarmed jag plägar min kropp. Otacksamma hushållare! är då det goda du har, gifwit dig, för att så missbrukas? Du är ju blott en förvaltare af detsamma, skall du icke ansvara för dess användande? Minnes du icke Jesu warnande berättelse om den rika mannen?

Läsaren ska alltså känna ånger. Efter denna predikan följer sju korta berättelser, alla om drinkare som går under; i fem av dem lider de antingen en våldsam död eller begår själva ett mord. Alla är män, men möjligen finns en strävan att täcka olika socialgrupper. Huvudpersonerna är i tur och ordning hantverkare i staden B***, fosterson till en rik grosshandlare i Stockholm, bonde i en ”by nära till L.”, dräng, välmående rusthållare i S***, bonde från R***, dräng. Det är konkreta och förhållandevis livfulla berättelser där huvudpersonen t.o.m. kan komma till tals i direkt anföring med sitt grova språk:

Johan Samson från R*** war just en kämpe bland fyllhundar. Oftast skröt han deröfwer, att på 30 år ingen dag gått förbi, på hwilken han icke war lustig; också gick han uti en jemn swirning. Reste han till kyrkan, så kom han aldrig dit, utan stannade på första krog. Från staden, från ting, från samkwäm kom han alltid så drucken, att han icke kunde regera sig. **Död och helfwete** war wanligtvis hans lösen under wägen, då han hemfor. Hos alla, som mötte honom, wäckte hans eder, hans ohyggliga utseende, hans omenskliga körande, fasa och förskräckelse. Då har warnades, att icke så obetänksamt waghalsa sitt lif, swarade han alltid: **Nog satan går det**. Det gick också, men annorlunda än han förmodat. En gång, då han mycket öfwerlastad körde hem, begynte hästen ...

Efter de sju berättelserna följer en kort passage där författaren anvisar vägen ur dryckenskapen, ”vänd dig genast till Jesum Christum” och så en åttonde

berättelse som har ett lyckligt slut. Den gör ett mer verklighetsfrämmande intryck, bl.a. därför att den är förlagd till Frankrike; drinkaren Niel slutar dricka när hans hustru hotar att gå ifrån honom och kan sedan leva i gudsfruktan och välstånd. Tonen är känslösammare, syntaxen tyngre och replikföringen mer litterär:

Hastigt, likasom en värmande ljusstråle owanefter genomljungat mannens mörka innersta, och i ett ögonblick bortsmält isen kring hans förstelnade hjerta, ilar han efter sin bortgående maka, störtar sig framför henne på sina knän, och utbrister: Nej, nej, du skall icke bortgå! Jag har stridt emot Gud; jag har förtörnat honom, i det jag misshandlat dig! nu beder jag Honom om nåd och förlåtelse! Jag ser hwilken förkastelig menniska jag är. Gå och uppmana dina fromma wänner, att de för mig bedja...

7.7 DEN ORÄTTE GÅRDSFOGDEN ELLER GÖRER EDER VÄNNER AF DEN ORÄTTA MAMMON (nr 69, uppl.18 000, första uppl. 1826, andra upplagan, tryckt hos Samuel Rumstedt 1835)

Denna traktat, i fortsättningen *Gårdsfogden*, hör inte till de allra mest spridda, men den är intressant som exempel på de sammanlagt sex traktater som skrevs av en framstående svensk författare: Frans Michael Franzén – dock anonymt (Ribbner 1957: 275-279). Den består av ett tolvsidigt samtal först mellan nämndemannen Erik Ersson och hans son, efter en stund också med en präst. På slutet får dessutom en tiggare komma till tals. Samtalet rör den inte helt enkla liknelsen om den orätte gårdsfogden (den ohederlige förvaltaren i dagens bibelöversättning, Luk. 16:1-8; den som vill veta hur 45 svenska statskyrkopräster förklarar den en oktobersöndag 1990 hänvisas till Wallgren Hemlin 1997). Det kretsar också kring den rike bonden Jernberg som på orätta vägar kommit i besittning av sin gård; han har lagt undan pengar när han var förvaltare hos en greve. ”Vår gamle Kaplan eller Pastor, som han nu kallas” ger naturligtvis far och son Ersson en tillfredsställande förklaring av evangeliet. Berättelsen avslutas med att de på hemvägen möter en tiggare som en gång uppfört sig ungefär som den orätte gårdsfogden men kommit på obestånd. Nämndemannen visar emellertid förbarmande:

”Kom nu emedlertid till mig och få dig mat. Men tror du på Jesum, så gifwer han dig mat, som blifwer till ewinnerligt lif. Jag är lifsens bröd, säger

han, hwilken som kommer till mig, han skall icke hungra, och hwilken som tror på mig, han skall aldrig törsta.” Joh. 6: 27, 35

Texten ger gott belägg för omdömet att Franzéns traktater ”ur stilistisk synpunkt hör till de ojämförligt bästa” (Ribbner a.a.). Så gott som hela texten hålls i direkt anföring. Den skyr inte en mer avancerad berättarteknik utan börjar in medias res med en replik – ett grepp som tycks okänt t.ex. för Almqvist – där för läsaren okända företeelser presenteras som kända (”Mammonsträlen på Olsby” och ”ett sådant testamente”). Person- och ortnamn förmedlar förankring i det svenska bondesamhället:

”Hvem kunde tro det, om den Mammonsträlen på Olsby, att han skulle göra ett sådant testamente till både kyrkan och skolan och fattighuset?” sade den yngre Erik Ersson till den äldre, som var Nämndeman. ”Hvarför icke?” swarade fadren. ”Han var ju barnlös och kunde icke tåla den som skulle blifwa hans arfwinge.”

Denna lätta talspråkighet präglar åtminstone böndernas repliker i hela texten, medan prästen talar mer lärt:

”Din anmärkning är icke ogrundad” sade Pastorn; ”men här är icke fråga om framgången av hans uträkning, utan endast om hans omtänksamhet derwid. Troligen war det en verklig och bekant händelse, af hwilken Jesus gjorde denna tillämpning.”

7. 8 EN SWÄRJARES BÖN ELLER HANS ED FÖRKLARAD (tryckt hos Samuel Rumstedt 1842)

Denna fysisidiga traktat – fortsättningsvis *Swärjaren* – är en översättning från engelskan och utkom 1842 från Keysers traktatagentur som nummer 23 i serien För Religionens Skull (FRS). Till skillnad från de andra traktaterna ingår den alltså inte i traktatsällskapets skriftserie. Upplagan är okänd, men enligt Ribbner (1957:219) tillhörde den de mer spridda som trycktes om i flera upplagor - bl.a. gav EFS ut den under sina första år.

Den första svenska upplagan är antagligen från 1812, då den trycktes i Göteborg (hos Geo. Löwegren). Översättningen är här en annan än i FRS-serien. Exempelvis skiftar de brännmärkta svordomarna: ”Och hwad är det, tänker du, Swärjare, som du påkallar, när de förskräcklige Ederne,

förbanna och förbannelse, uttalas så idkeligt af din oheliga tunga?” skriver FRS-traktaten. I 1812 års översättning blir det ”Och hwad är det, menar du, som du framkallar, när de fasliga swordomarne Gud fördömme mig och Djefwulen anamme mig så ofta fara från din syndiga tunga?”

Till sin uppläggning påminner *Swärjaren* mycket om *Dryckenskapen*. De första två tredjedelarna består av ett slags predikan – den avslutas med ”Amen” – där den icke explicit närvarande författaren (författarjag saknas) vänder sig till svärjaren och talar om för denna vad det innebär att svära – nämligen att be om att sändas till helvetet. Svärjaren tillrätttavisas i långa serier av uppmaningar, utrop och frågor:

Swärjare, detta är din bön! O grufwelige swordom! O förskräckelig, förskräckelig, ja, mycket förskräckelig! Gudhädande meniska! behagar dig din bön? Betrakta den? Är du uppriktig i den eller hädar du din Skapare? Önskar du fördömmelse? Längtar du efter ewiga plågor? Om det är så, gå på och swärj – swärj alltjemt.

Svärjaren får dock inte på samma sätt som drinkaren i *Dryckenskapen* komma till tals med med ”du-säger”-meningar.

Efter detta inledande parti följer fem mycket korta sedelärande berättelser. De handlar alla om hur svärjare drabbas av plötslig död. Här förekommer direkt anföring i ett par fall, och berättelserna är väl lokaliserade i tid och rum till England omkring 1800.

T.G., som lefde i socknen Sedgely, nära Wolverhampton, hade wid en tuffäktning, på hwilket nöje han war synnerligt begifwen, förlorat en gång genom wad en betydlig summa, och swor på det rysligaste att aldrig mera gå till någon tuffäktning; och med en ryslig ed dristade han, att diefwulen måtte anamma honom, om han någonsin hölle något wad mera. Han iakttog en tid bortåt sitt så ogudaktigt fattade beslut, men wid pass två år derefter ingaf honom satan, hwars willige tjenare han fortfor att wara, en häftig begärelse att biwista en tuffäktning Wolverhampton, och han lydde frestelsen. Der ställde han sig upp och ropade: ”Jag håller fyra mot tre på den tuppen.” ”Hwad för fyra?” sade en lika lastfull, som han. ”Fyra skilling,” swarade han. Han förlorade wadet, stack sin hand i fickan för att taga upp peningarna, och föll i samma ögonblick till jorden.

Det kan vara värt att återge också 1812 års översättning av samma historia, för att visa dels att den äldre översättaren möjligen lyckas något bättre, dels att traktatspråket i allt väsentligt är det samma 1812 och 1842; endast frånvaron av citattecken kring huvudpersonens repliker samt ett par franska lånord, *tuppbatalj* och *favoritnöje*, avviker påtagligt i den äldre versionen:

T.G. en Engelsman, som bodde i Sedgley socken nära Wolverhampton, hade förlorat ett anseeligt penningewad på tuppfäktning, som war hans utmärkta favoritnöje, och bedyrade derföre med de hiskligaste eder, att han aldrig mera skulle hålla wad på någon tuppbatalj, och om det skedde, wille han aldrig bli salig, liksom han öfwerlemnade sin själ i djeflarnas våld, ifall han en annan gång höll sådant wad. - Någon tid bortåt höll han sitt ogudaktigt gjorda löfte; men nära twenne års tid derefter ingaf honom Satan, hwars trogne tjenare han fortfor att wara, ett häftigt begär att bewista en tuppfäktning i Wolverhampton, och han lät sig besegras. Han reste sig opp skrek: Jag håller fyra mot tre på tuppen. ”Hwad för fyra?” ropade en af hans dåliga Stallbröder. Fyra skillingar. Wadet antogs, och i samma ögonblick, som han förde handen till fickan, föll han stendöd till jorden.

Traktaten avslutas så med tre bibelcitater och en förnyad uppmaning till swärjaren att upphöra, ty ”Om din bön är hörd, så är din själ i ewighet förbannad.”

8. Muntlighet

Traktaterna bör ha starka muntliga drag. Oavsett om de lästes kollektivt eller enskilt bör de ha lästs högt. Det var det normala sättet att läsa bland människor med begränsad erfarenhet av skriftspråk: ”Att obildade alltid läste högt och måste taga förståelsen genom örat, det hade han reda på”, skriver Strindberg i *Tjänstekvinnans son* – och då är det så sent som 1870-tal. Traktatförfattarna var dessutom oftast erfarna religiösa talare och alltså vana att utforma texter för högläsning.

Nu är muntlighet i skrift inte ett alldeles okomplicerat begrepp (se t.ex. Ledin 1995:191, även 118-119). Därmed kan man avse åtminstone tre saker. Det kan för det första handla om textens funktion: den låter sig egentligen inte läsas utanför en muntlig språksituation, där kontext och förklaringar gör den begriplig. Sådana texter kan kallas satellittexter; de är satelliter till en icke skriftlig, mestadels muntlig, verksamhet utanför texten (Larsson 1984: 60-73). Drag av satellittext finns exempelvis i de flesta instruerande texter som recept eller bruksanvisningar. De är också vanliga i läroböcker som ansluter starkt till klassrumssituationen. Men det är intressantare att upptäcka dem i texter som är inriktade på läsarens egen reflektion och intellektuella verksamhet; textsociologiskt pekar dessa mer entydigt mot en dominerande muntlig kultur. *Honungsdroppen* kan alltså sägas vara en sådan satellittext.

För det andra kan muntlighet avse strukturella drag på textnivå. Framställningen kan ge sig ut för att återge ett muntligt framförande, dvs. ett tal eller ett samtal, eller anknyta starkt till muntliga textformer, t.ex. en berättelse byggd enligt traditionell narrativ modell. Här bör man nog skilja på mer specifikt *dialogiska* texter och *muntliga* texter i allmänhet. Dialogiska texter är sådana som på något sätt gör text av en dialog, ett samtal mellan två eller flera personer. (Med denna betydelse kommer termen *dialogiskhet* att ligga mycket nära termen *intertextualitet* såsom den används nedan.)

Bland de dialogiska texterna kan man tänka sig olika former. Dels finns vad som kan kallas *extern dialogiskhet*, dvs. författaren i texten (eller författarfiguren för att använda ett ord som försvårar sammanblandning med

den historiska person som skrivit texten) vänder sig uttryckligen till en person med referens utanför texten med frågor, påpekanden, uppmaningar m.m. Ja, författaren kan t.o.m. ge denna person röst i citat och i direkt och indirekt anföring. I traktaterna är denna person alltid läsaren. Sådana inslag förekommer framför allt i de predikoliknande, utredande traktaterna, *Honungsdroppen*, *Dryckenskapen* och *Swärjaren*. *Dryckenskapen* ger flest exempel på tänkta läsarinvändningar och du-säger-meningar: ”Jag hör dig vidare urskulda dig dermed, att dina wänner welat undfägna dig, och bland goda wänner, menar du, att man stundom må unna sig en god dag.” [...] ”Men, inwänder du ytterligare, jag tål så litet, innan jag blifwer rörd.”

En annan form av extern dialogiskhet är den där författaren polemiserar mot en meningsmotståndare, som inte är läsaren men som får komma till tals i referat eller citat. Men detta har jag inte mött bland de traktater jag läst ordentligt. Traktaterna har alltså inte tagit steget till offentlig polemik av ett slag som kan förekomma t.ex. i arbetarrörelsens agitationsskrifter i slutet av århundradet eller i samtida debattsskrifter för högre samhällslager (se Jan Svensson 1997).

Dels finns *intern dialogiskhet*, dvs. det förekommer dialog mellan personer i texten. Typfallet är de många traktater som helt eller delvis är skrivna som rollhäften såsom *Resande*. *Gårdsfogden* är ett annat exempel; 95 procent av ordmassan är direkt anföring, även om anföringstekniken är mer avancerad. *Elsa* består till ungefär hälften av direkt anföring, och det finns också gott om dialog i *Joseph* och *William*. (Se tabell 2 i bil. 1 för precisa uppgifter om dialogens andel av texten.) Denna interna dialog kan ha olika karaktär: den kan ha en ambition att i viss mån återge ett replikskifte, eller den kan enbart vara ett sätt att disponera texten. Traktaterna är inga renodlade exempel på det ena eller andra – även om alla anspråk på naturlig dialog verkar gå förlorade i senare delen av *Resande*.

Samtliga traktater är alltså påfallande dialogiska; utredningarna uppvisar extern dialogiskhet och berättelserna intern. Det samtalas helt enkelt mycket i traktaterna, även om samtalsvillkoren är asymmetriska, i synnerhet i de externt dialogiska utredningarna.

För det tredje kan termen *muntlighet* avse en talspråksnära stil på lexikal och syntaktisk nivå. Dessa stildrag i den skrivna texten anses då som mer eller mindre betingade av kommunikativa villkor som är prototypiska för talspråkssituationer. (Internationellt kan man här tala om en Chafe- och Biber-tradition, t.ex. Chafe 1982, Biber 1988, jfr Lagerholm 1996; i

kvantitativ svensk stilforskning kallas muntlig stil av detta slag ofta verbalstil, t.ex. Einarsson 1978, pga. den relativa dominansen för de s.k. verbala ordklasserna pronomen, verb och adverb.)

På lexikal och syntaktisk nivå uppvisar samtliga traktater jag läst typiska muntliga drag. (Se tabell 1 och 2 i bil.1.) Andelen meningar som är formade som frågor, utrop eller uppmaningar är alltid hög eller mycket hög. Den blir högre i de externt dialogiska utredningarna där läsaren hela tiden attackeras. Allra starkast är detta aggressiva drag i *Swärjaren*.

Vidare är andelen pronomen hög och andelen substantiv låg. Det är alltså fråga om påtaglig verbalstil. I stort sett gäller det oavsett texttyp och framställningsart; den ganska långt drivna separeringen i olika textpartier ger inget ordentligt siffermässigt utslag i tabellerna. Undantag skulle vara det förklarande partiet i *Joseph*, där det religiösa språkets abstrakta substantiv kommer ganska tätt, och ramberättelsen i *William*, som i sin miljöbeskrivning får med ganska många konkreta substantiv: ”Sedan de satt sig, fäste Thompson sin uppmärksamhet på den snygghet och renlighet han fann vara rådande på ett sådant ställe. Husmodren, med ärbart utseende, satte sig wid sitt göromål, och omkring henne de 3 barnen med sina böcker, i hwilka de skulle öfwerläsa sina lexor för Söndags-skolan.”

Det bör tilläggas att syntaxen också är relativt enkel. En muntlig verbalstil kan ju kombineras med en syntaktiskt komplicerad periodstil (Magnus Lehnberg och Hjalmar Branting för att nämna två författare som producerat sig i traktaterna närstående genrer), men så sker inte här. Det genomsnittliga antalet ord för påståendeformade syntaktiska meningar – ett grovt men ganska tillförlitligt mått på syntaktisk komplikation – rör sig mellan 15 och 20 ord, vilket inte är någon hög siffra. (I Jan Svenssons undersökningar av socialpolitiska texter ligger motsvarande siffra mellan 19 och 32 ord för 1800-talstexterna; tre broschyrer från 1700-talet har däremot en genomsnittlig meningslängd på 17 till 19 ord; Svensson 1997).

Ändå rymmer påståendemeningarna ofta sådana syntaktiska drag som kännetecknar muntlig stil och förlänger meningarna, t.ex. ord- och fraspar, koordinationsfraser och repeterande *så* eller *det*. Det drar upp meningslängden ibland: ”Medan den förnäma församlingen med ringa uppmärksamhet afhörde denna gamla Lära, samt endast då och då gaf akt på några mera lysande ord och wäl träffade uttryck, som undföillo herr Doctorn; så stod den fattige Joseph med förundran stilla, stirrade på Doctorn, och likasom slukade hwart ord med största begär.”

Det enda stildrag som mer påfallande pekar mot en skriftkultur är väl tilltalet *Läsare!* som återkommer i flera traktater – det finns inget motsvarande *Lyssnare!* Men därav kan man på sin höjd dra slutsatsen att författarna tänkt sig enskild läsning, vilket alltså ändå kunde innebära högläsning.

Samtliga traktater präglas alltså av muntlighet både vad gäller textstruktur och stil. Det är nu inte konstigt: en text med mycket dialog och direkt anföring kännetecknas gärna av verbalstil. Men det är ingen självklarhet. Man kan ju tänka sig en renodlad dialog där meningsutbytet sker i utpräglad nominalstil. Det är också värt att notera att de traktater som i grunden är utredande monologer, *Honungsdroppen*, *Dryckenskapen* och *Swärjaren*, pga. den externa dialogen med läsaren är de mest talspråkliga.

Den externa läsardialogen och den renodlade interna dialogen utan mellanliggande berättartext, *Resande*, är väl intressantast ur ett sakprosa-historiskt perspektiv. De ger exempel på ett sätt att framställa diskursiva ämnen som så småningom kommer att trängas undan. Den förra texttypen låter oss höra den ena rösten i ett pågående samtal, den senare återger ett samtal rakt av. (Jfr Grepstad 1997: 218 som för norskt vidkommande hävdar att ”det var i dialogane folkeleggjeringa av sakprosan först fann stad” mot slutet av 1700-talet.) De texttyper som har framtiden för sig, berättelsen med insprängd dialog och den utredande texten utan direkt läsartilltal, har kanske mer frigjort sig från muntliga situationer och utvecklat strukturella egenskaper på skriftspråkets egna villkor.

9. Informationstäthet

Traktaterna bör vara relativt informationsglesa. De är skrivna för läsargrupper som hade tillgång till relativt lite skriftlig information. Det talar för att de få skrifter som fanns kunde läsas ordentligt och under en längre period. Informationen skulle därför inte behöva packas särskilt hårt, utan det borde finnas plats att ordentligt reda ut de frågor som tas upp. Mot ett sådant antagande talar möjligen traktaternas begränsade format – mycket skulle trängas in på de få sidorna.

Det finns flera metoder att komma åt graden av informationstäthet. För det första kan man helt enkelt granska argumentationen. Tillförs nya argument och underargument, eller är det samma argument som turneras flera gånger? Fallet är nästan alltid det senare. De sedelärande berättelserna framställer gärna samma – eller nästa samma – situation flera gånger för att riktigt pränta in den lärdom som är aktuell. *Elsa* består t.ex. av åtta scener där kyrkoherden och den dödssjuka sameflickan växlar repliker om hur utmärkt det är att dö som en god kristen. I *Den fattige Joseph* får huvudpersonen Joseph i början höra ett bibelord som han sedan upprepar för sig själv flera gånger, även på dödsbädden, varefter författaren i textens sista tredjedel än en gång reder ut bibelordets betydelse. Den 31 paragraferna i *En kostelig honungsdroppe* upprepar i mycket samma tema: man måste inse vilken stor syndare man är innan man kan finna nåd.

För det andra kan man försöka att kvantifiera informationstätheten på olika sätt. Man kan beräkna substantivandelen, utifrån antagandet att ju fler substantiven är, desto informationstätare blir texten (att substantiven i allmänhet är de mest informationsbärande orden är ett okontroversiellt påstående). Men detta enkla mått har möjligen den nackdelen att det säger ganska litet om textflödet. En text som hela tiden upprepar ett litet antal synonyma eller nästan synonyma substantiv uppfattar vi antagligen som mindre informationsrik, än en text där varje nytt substantiv refererar till en ny företeelse. Man kan därför också på olika sätt försöka att beräkna andelen nya referenter i en text eller olika referenters räckvidd (dvs. över hur lång del av texten de hålls aktuella). Ju fler olika referenter det finns och ju oftare nya referenter introduceras och gamla överges, desto mer

information kan texten sägas innehålla. Också detta påstående kan naturligtvis problematiseras: en text som går på djupet och utförligt resonerar kring en företeelse kan ju innehålla få referenter med lång räckvidd och samtidigt sägas vara mer informationsrik än den text som ytligt nämner en mängd företeelser. Men här låter jag begreppet *informationstäthet* beteckna hur tätt det är mellan nya referenter.

Andelen substantiv framgår av tabell 2 i bil.1. Den tyder på låg informationstäthet. Det hänger samman med det muntliga stilläget. Andelen ligger hela tiden kring 20 procent vilket får hållas för en låg siffra – men för sin tid inte extremt låg. I Jan Svenssons undersökningar av socialpolitisk prosa från samma tid blir siffran mestadels något högre, men två av tidens främsta skribenter, J.G. Richert och Almqvist, har ungefär lika hög andel substantiv i var sin resonerande och argumenterande tidningsartikel. (I Margareta Westmans undersökning av bruksprosa från 1970 var motsvarande siffra 27-28 procent, utom för debattartiklar som hade ca 24 procent substantiv, Westman 1974:90.) Genren tycks inte heller nämnvärt påverka substantivfrekvensen. Bryter man ned varje traktat i olika partier utifrån framställningssätt kan enstaka procentsiffror bli högre (det förklarande partiet i *Joseph* eller relationen i ramberättelsen i *William*). Men det rör sig om så korta textpartier att man ska fästa mycket liten vikt vid dessa siffror; i början av en text eller ett avsnitt blir gärna andelen substantiv högre när nya företeelser introduceras. Ordklassräkningen tyder alltså på att traktaterna är relativt informationsglesa.

Blir slutsatsen den samma om man kvantifierar referenterna? I tabell 3 ges ett enkelt mått på referenttätheten. (För betydligt mer sofistikerade metoder, se Melander 1991:183-189 och Näslund 1991; men dessa är så tekniskt komplicerade att jag avhållit mig från dem av forskningsekonomiska skäl.) Jag har helt enkelt sett efter vad de sammanlagt hundra första förekomsterna av personliga pronomen och vad jag kallar kortare substantivfraser syftar på – det ger en bild både av informationstätheten och textens uppbyggnad.

Med kortare substantivfraser avser jag en fras som består av högst två samordnade substantiv eller ett substantiv utbyggt med högst ett substantiviskt genitivattribut, ett prepositionsattribut bestående av preposition plus nominal eller adjektivattribut. Är substantivfraserna längre delar jag upp dem i flera. Exempelvis den första meningen i *Joseph* lyder så här: ”En enfaldig fattig man wid namn Joseph, hwars göromål var att gå

ärender och bära paketer, gick en dag genom Londons gator och hördes sjungas uti en kyrka, hwarest Doctor Calamy predikade.” Den innehåller följande kortare substantivfraser: en enfaldig fattig man, namn Joseph, göromål, ärender, paketer, Londons gator, en kyrka, Doctor Calamy.

Ett annat metodiskt problem är att avgöra i vad mån olika substantiv- och pronomenfraser har samma referens. Självfallet måste kontexten här styra tolkningen mycket långt. Hyponyma och partitiva betydelsesamband sammanför ord med olika betydelse till samma referentfamilj, men gränsdragningarna kan bli svåra. I ovanstående exempel har jag räknat med fem olika referenter: 1) en enfaldig fattig man, namn Joseph, 2) göromål, ärender, paketer, 3) Londons gator, 4) en kyrka, 5) Doctor Calamy. Man kan diskutera det berättigade i att se *ärender* och *paketer* som hyponymer till och *göromål* och samtidigt inte klassificera *en kyrka* som stående i partitiv relation till *Londons gator*, men en pragmatisk tolkning ger nog stöd för bedömningen. Beräkningarna av antalet referenter rymmer en mängd sådana avgöranden, varför siffrorna inte får uppfattas som exakta. De pekar ändå på vissa tendenser. Lägg för övrigt märke till att jag inte beräknat identiskt lika långa textpartier i varje traktat, utan hållit på tills jag nått hundra fraser. Det har inneburit att ungefär de 400 första orden omfattas.

För att få en uppfattning om hur detta mått fungerar har jag kompletterat med en likadan beräkning i en text som måste betraktas som mycket informationstät: artikeln *alkoholism* i Nationalencyklopedin (andelen substantiv ligger kring 30 procent). Den är ändå i viss mån jämförbar med traktaterna, eftersom den bildar en utredande och inte bara en uppräknande framställning. Ämnet har också någon släktskap med en av traktaterna.

Tabell A. Totalt antal referenter samt antal förekomster för de fem vanligaste referenterna i förhållande till de hundra första förekomsterna av personliga pronomen och kortare substantivfraser. Åtta traktater samt artikeln *alkoholism* i Nationalencyklopedin

Traktat	Antal ref.	Ref. 1	Ref. 2	Ref. 3	Ref. 4	Ref. 5
Resa	29	vägen 23	vi män.15	Talare 1 9	Talare 2 5	porten 4
Joseph	30	Joseph 29	Jesus 8	fast ord 6	syndare 6	dr Sala. 5
Droppen	43	Christus 18	du 17	synden 6	rättfärdh. 5	din tro 5
Elsa	50	Elsa 26	jag 5	skolan 5	syster 3	kyrkfolk3
William	38	Thomps.21	William15	Jacob 10	W:s hus 8	bönen 5
Dryck	41	dry.sk. 22	vi alla 12	Herren 7	begäret 7	drinkar.6
Gårdsfogd.	41	Jernberg16	torparen 9	Ersson sr 8	Ersson jr 6	bibl.fog.5
Swärjaren	26	swärj.35	eden 17	Gud 13	helvetet 3	himlen 2
NE:alkohol.	61	alkoh. 22	alkoh.typ 6	ålder 4	perioder 3	lever 2

Förkortningar: vi män. = vi människor; dr Sala. = dr Calamy; rättfärdh. = rättfärdighet; Thomps. = Thompson; dry.sk. = dryckenskap; bibl.fog. = den orätte gårdsfogden i Lukas 16:1-12; alkohol. = alkoholism; alkoh.typ. = alkoholisttyp

Siffrorna ger faktiskt en ganska god beskrivning av det inledande partiet i respektive text. I *Samtal mellan twenne resande*, som är en ren dialog (den beteckning för talaren som föregår varje replik, *I* resp. *P*, har jag undantagit från referenträkningen), samtalar ju *I* och *P* om den väg de själva och alla människor vandrar, först i saklig och sedan i överförd betydelse. ”I detta afseende äro wi alle, som lefwa här i werlden, wandringsmän och resande.” På liknelsen bygger hela resonemanget, och det interfolieras av ett och annat ”min Herre”.

I den enkla berättelsen om Joseph är denne självklart den huvudperson som binder ihop texten, och redan tidigt upprepar han ”det fasta ordet” som gäller för alla syndare. I *Honungsdroppen* (företalet ingår inte i denna undersökning) är det förhållandet mellan läsaren, *du*, och *Christus*, som förenar de olika paragraferna vilka kan behandla t.ex. *synd*, *rättfärdighet*, *tro* eller andra abstrakta begrepp som är centrala i troslivet. Berättelsen om Elsa går till en början – innan dödsbäddsscenerna inträder – mycket raskt fram: Elsa kommer till skolan, visar duktig på många sätt, läser gärna Bibeln etc. Det är så långt en mycket enkel och konkret historia. Enkel och konkret är också berättelsen om *Den lycklige bibelläsaren William Black*, men inledningsvis är det tre personer som håller samman texten: den förnämde Thompson,

hans son Jacob och skorstensfejaren William Black; de två förra kommer till den senares hus och får på trappan utanför ytterdörren höra genom fönstret hur bönen förrättas.

I det inledande partiet i *Några ord till väckelse och warning för dem, som äro begifna på dryckenskap* har författaren ännu inte gått drinkaren in på livet med du-tilltal och frågor utan uppehåller sig mer allmänt kring de olyckliga följderna av dryckenskap. I *Den orätte gårdsfogden* samtalar nämndemannen Erik Ersson och hans son med samma namn om Jernberg som på orätta vägar skaffat sig en stor gård och om en torpare som fick utsäde på ett icke fullt hederligt sätt, och de jämför dessa händelser med berättelsen om den orätte gårdsfogden i Lukasevangeliet. Det blir alltså en lättläst och livfull framställning som inte bärs fram av abstrakta begrepp utan av flera levande personer. *En swärjares bön* är nästan motsatsen. Genom hela det inledande partiet varieras – eller snarare upprepas – påståendet att swärjaren, dvs. en generisk person, ber till Gud om fördömelse varje gång han svär.

Nationalencyklopedins artikel om alkoholism, slutligen, är till textbindningen en typisk uppslagsboksartikel: en mängd påståenden om alkoholism, utan påfallande starkt inbördes samband, följer på varandra.

Gemensamt för olika slags traktater är alltså att texten hålls samman av någon form av personreferens. De sedelärande berättelserna kan alltså byggas kring specifika personer och får därmed ett troligen lättillgängligare informationsflöde (konkreta personer som referenter har visat sig ha störst räckvidd i texter, jfr Fraurud 1988:53-56). De utredande eller predikoliknande texterna låter i stället ett *du* eller ett personbetecknande substantiv (*swärjaren, drinkaren*) - båda med generisk referens – och *Gud* (eller *Christus*) hålla ihop texten, medan abstrakta begrepp införs successivt.

Informationstätheten, i betydelsen många nya referenter, kan sedan ta sig olika former i de två texttyperna. I de inledande partierna i *Elsa* avverkas i rask takt nya personer och konkreta förteelser, i *Honungsdroppen* och *Dryckenskapen*, som båda siffermässigt förefaller relativt informationstäta, introduceras hela tiden nya abstrakta begrepp. *Elsa* kommer därför att göra ett mycket mer sammanhållet intryck än den fragmentariska *Honungsdroppen*.

För de, enligt tabellen, informationsglesta traktaterna blir skillnaden mellan berättelse och predikan inte riktigt lika stor. *Den fattige Joseph* är tjugitvå med

sina upprepningar om vad Joseph håller för ”ett fast ord”. *En swärjares bön* är ännu tjatigare, eftersom den i stort sett bara upprepar en enda synpunkt.

Man kan ifrågasätta hur mycket beräkningar av detta slag egentligen säger om graden av informationstäthet. Även om det t.ex. finns förhållandevis många olika referenter i *Honungsdroppen* kan den ju ändå sägas vara informationsgles, eftersom samma tema turneras om och om igen. Det raska tempot i *Elsa* försvinner när scenerna vid dödsbädden börjar upprepas. En referenträkning kanske mer karaktäriserar stil och textbindning än innehållet.

Referenträkningen ger därför ingen anledning att ifrågasätta resultaten av substantivräkningen eller av argumentationsgenomgången: traktaterna är relativt informationsglesa. Men i första hand ligger denna bristande koncentration på dispositiosnivå: samma tanke upprepas med lätta variationer många gånger i en och samma traktat. I *Dryckenskapen* målas drinkarens bortkastade liv upp gång på gång. I *Gårdsfogden* får far och son Ersson vrida och vända på den bibliska liknelsen, så småningom med hjälp av en präst.

Den fattige Joseph kan tjäna som ett utmärkt exempel. I förklaringen upprepas delar av historien pga. argumentationstekniken: en inledande mening får uttrycka en abstrakt sanning som förs i bevis genom att inslag i den tidigare berättelsen refereras.

Även Josephs repliker i berättelsen upprepar till stor del det inledande bibelordet som dr Calamy predikar över. Han har fem repliker, och nyckelfraserna återfinns i var och en av dem, i den fjärde till och med två gånger:

- 1.”det har Joseph förr aldrig hört: Jesus Christus, den Guden, som all ting gjort hafwer, är kommen i werlden för att träffa syndare, sådana som Joseph, och det är sant, och det är ett fast ord.”
2. ”Joseph är den förnämste bland syndare; men Jesus Christus är kommen i werlden för att frälsa syndare [...]”
3. ”[...] men efter det är ett fast ord, att Jesus Christus, som skapat all ting, är kommen i werlden, för att frälsa syndare och göra dem saliga”
4. ”[...] Joseph är den förnämligaste bland syndare; men det är ju visserligen sant, att Jesus Christus, som är Gud och har gjort all ting, är kommen för att göra syndare saliga [...] Joseph tror, det han älskar honom, för det att han är kommen i werlden till att göra sådana syndare saliga, som Joseph är”

5. "[...] Joseph gifwer dem det för hans skull, som kommit i werlden att göra syndare saliga, ibland hwilka han är den förnämligaste."

Detta expanderande framställningssätt sätter alltså också spår i syntaxen med parvisa eller hopande sammanställningar av nästan synonyma ord och uttryck: "på det tydligaste och enklaste sätt", "endast och allenast", "ett och detsamma", "oföränderligen och till hans innerliga glädje", "med sin swaga och darrande röst", "Ingen är så ringa, så fattig, så oupplyst, så föraktad" osv.

Om detta nu ska kallas för informationsglesa texter kan diskuteras. Likaväl kan man säga att de förmedlar ett slags ideal för hur viktiga frågor ska diskuteras: de ska drivas i botten, viktiga lärdomar bör inpräntas åtskilliga gånger, argumenten bör tummas ordentligt. Å ena sidan är väl detta ett arv från 1600- och 1700-talets predikan. Å andra sidan kan man kanske se det som en del i etablerandet av en folklig offentlighet under 1800-talets första hälft: man ska ge tid och utrymme för olika parter att reda ut en fråga. (Steget är inte är inte omåttligt långt från far och son Ersson i *Den orätte gårdsfogden* till de disputerande och resonerande fiskarbönderna i Fabian Månssons folkrörelseroman *Rättfärdiggörelse genom tron*, 1916.) När den folkliga offentligheten sedan tar steget in i organiserade folkrörelser mot slutet av 1800-talet, drivs dock denna offentliga samtalsstil på reträtt, särskilt i nykterhets- och arbetarrörelse. Korthet och sakinriktning etableras som ideal (Josephson m.fl. 1996).

10. Intertextualitet

Traktaterna bör kännetecknas av en väl synlig intertextualitet. Med intertextualitet avser jag här snarast frågan vilka ”röster” som framträder i texten. Vilka auktoriteter kommer till tals, vem lämnar ordet till vem, vem citeras? (Det motsvarar ungefär vad Fairclough 1992: 117-118 kallar *manifest intertextualitet*.) Tanken är att texter som kommer till i, avspeglar och skapar en socialt osäker position inte kan ta intertextualitetsförhållanden för givna utan måste göra dem explicita. Läroboksförfattaren som talar med stark, egen auktoritet behöver inte citera andra, nybörjarforskaren som måste skaffa sig legitimitet citerar desto mer.

Traktaterna bör här befinna sig i ett spänningsfält mellan gammalt och nytt. Å ena sidan vill de få sina läsare att hålla sig till den religion som varit den svenska statens i trehundra år. Den yttersta auktoriteten är Bibeln som knappast låter sig ifrågasättas. Å andra sidan står traktaterna pga. innehåll och spridningssätt i viss opposition till statskyrkan. De vänder sig också till gupper med mycket låg status, och tanken att traktaterna ska läsas direkt av dessa grupper utan förmedlande präst eller myndighetsperson kan vara kontroversiell. Det borde skapa konflikter när olika sändar- och mottagarroller ska framträda i texten, eller åtminstone ett behov av att göra dessa roller explicita.

Det går också att urskilja ganska tydliga intertextualitetsmönster av i huvudsak två slag. Det ena kan beskrivas som ett system med tre ”röster”: författaren (eller författarfiguren), Bibeln och mottagaren. Den intertextualiteten återfinns i utredningarna, *Honungsdroppen*, *Dryckenskapen* och *Swärjaren*. Författaren talar direkt till läsaren som också kan få röst, t.o.m. i direkt anföring, och författaren kan också åberopa Bibeln eller göra direkta bibelcitater. Det finns gradskillnader mellan de tre. I *Dryckenskapen* får läsaren, dvs. drinkaren, formulera åtskilliga invändningar som sedan bemöts. Det förekommer också i *Honungsdroppen*, men direkt anföring från läsaren är ovanligt och invändningarna har mer karaktären av frågor:

”När du tror, och kommer till Christum, så måste du lemna all din egen rättärdighet, och icke taga annat med dig, än dina synder. Det är hårdt, säger du. Ja, du måste låta fara all din helighet...”

”Försagde syndare! till höger och wenster ser du dig om och säger: Hwilken skall wisa mig hwad godt är?”

I *Swärjaren* får läsaren och titelpersonen egentligen aldrig komma till tals. De repliker som läggs i hans mun innebär inga invändningar eller ens frågor:

Således, när du nedkallar förbannelse, säger du då icke werkeligt det följande:

”O Gud! Du har makt att straffa mig i helfwetet för alltid...”

Swärjare, kan du någonsin mer häda en sådan Gud och Frälsare, som denne?

Ropar intet ditt samwete: Gud förbjude det!

Varför läsaren så att säga tas på större allvar i *Dryckenskapen* är inte så lätt att förklara. Man kan dock på peka på att denna traktat är ett svenskt original, medan *Honungsdroppen* och *Swärjaren* är översättningar. Möjligen innebär det att den som skrivit den svenska texten haft en större närhet till den tänkte läsaren.

Ett andra intertextualitetsmönster finns i berättelserna. Här framställer författaren en person – eller flera personer – oftast i mycket enkelt ställning: Joseph, William Black, sameflickan Elsa, drängarna Anders och Peter Brask (i en av berättelserna i *Dryckenskapen*) osv. Det ger ett slags ask-i-ask-intertextualitet på två till fyra nivåer. Författaren kan lämna ordet till en person som i sin tur – ibland – kan citera eller referera någon annan. Detta mönster är inte identiskt lika i berättelserna.

I *Joseph* framträder de olika rösterna efter principen att ju starkare auktoriteten är, desto större är avståndet till den i texten. Den anonyme berättaren uttrycker sig aldrig i första person singular, men i traktatens enda renodlat metatextuella mening förekommer ett *oss*: ”Denna enkla men dock lärorika historia ger oss anledning:”. Appellens imperativer signalerar också en förkunnande person som vänder sig direkt till läsarna. Denna berättare lämnar ordet i direkt anföring framför allt till Joseph, men i en kollektiv replik också till hans grannar: ”men käre Joseph, hwad säger du då om ditt

eget hjerta?” I referat får dr Calamy ordet, och doktorn får i sin tur anföra traktatens två explicita bibelcitat, 1 Tim. 1:15 och 1 Kor. 1:26. Endast enkelt folk får alltså framträda i direkt anföring, men endast en ståndsperson får hänvisa till bibeln.

I *William* låter författaren – som aldrig ger sig till känna med första personens pronomen eller läsartilltal – den förnäme Thompson berättartekniskt sett vara traktatens huvudperson. Han får uppleva mötet med skorstensfejaren och uppmana denne att berätta sitt livs historia, och han får också dra de rätta lärdomarna av historien och avsluta med ett bibelcitat. Liksom dr Calamy inför läsaren blir en förmedlande länk till Josefs upplevelser, blir Thompson en förmedlande länk till William Black. En skillnad är dock att William själv får berätta sin historia i första person – han har inte heller Josefs infantila egenskap att benämna sig själv med namn – och t.o.m. citera i direkt anföring en uppsyningsman, några grannar och en skomakare. Men han hänvisar inte till bibelställen.

Elsa består ju till drygt hälften av en dialog i direkt anföring mellan författar-jaget, kyrkoherden Teophilus Gran, och Elsa. Elsa säger ungefär dubbelt så mycket som kyrkoherden, som ju kan ta skadan igen i relationen, och hon ställer sina frågor och gör sina invändningar bl.a. utifrån vad hon läst i katekesen. Bibelcitat och bibelhänvisningar är dock förbehållna kyrkoherden.

Den sociala hierarkin är alltså inte lika stark i *Elsa* som i *Joseph* och *William*. Ett än mer jämlikt mönster finns i *Gårdsfogden*. Prästen talar visserligen mer än dubbelt så mycket som far Ersson, som i sin tur talar nästan dubbelt så mycket som sonen Ersson, och självklart är det prästen som har svaret på frågorna. Men alla tre kan ge sig in i ordentliga diskussioner om hur liknelsen om den orätte gårdsfogden ska tolkas. Prästen och fadern kan också hänvisa till andra bibelställen. Den sociala hierarkin i *Resande* är svårare att avläsa, eftersom de två samtalande I och P tycks vara två jämställda ståndspersoner. Samtalet är dock ojämlikt: I frågar och P ger långa svar med hänvisningar till Bibeln.

Också för berättelserna verkar det alltså som om vanligt folk kommer något mer till tals i de svenska originalen, *Elsa* och *Gårdsfogden*, än i översättningarna. De korta exempelberättelserna i *Dryckenskapen* och *Swärjaren* uppvisar dock inte denna skillnad. I båda fallen kan huvudpersonerna yttra sig i direkt anföring, men det rör sig alltid om enkla repliker: ”Nog satan går det” eller ”Fyra skilling”.

Anföringstekniken säger också en del om de olika rösternas auktoritet. Hänvisningar till bibelställen ligger så gott som alltid som ett slags fristående noter i texten, också när de ingår i repliker i direkt anföring. I *Gårdsfogden*, som ju har en relativt skickligt hanterad anföringsteknik med varierad placering av anföringssatserna, får t.ex. fadern Ersson uttala sig så här:

”En sådan brottsling, skulle wäl han af wår helige Frälsare gillas eller urskuldad? Bort med en sådan hädelse! Sanningens Konung, som nedsteg från himmelen för att lära människorna hwad rätt är, det rena Guds Lam, som dödde korsets blodiga död, för att borttaga werldens synder: skulle wäl han kunna gilla orättfärdighet, eller urskulda laster och brott? Menar du att Gud dömer orätt, eller den allsmäktige wrider rätten?” Job. 8:3

Man kan alltså tvivla om den talande verkligen gör bibelhänvisningen, eller om författaren, med sin större auktoritet, lagt in den.

Det blir också tekniska problem i de fall författar-jaget ska återge en dialog som han själv deltagit i, dvs. när författaren så att säga ska rama in sig själv. I *Elsa* varierar bruket av citattecken på ett intressant och konsekvent sätt. Kring Elsas repliker finns citattecken, kring prästen/författarens uteblir de:

På gifwit tillstånd dertill sade hon först: ”jag är ung: jag är icke kommen till den ålder, eller fyllt de år, då nattvardsgång kan mig tillåtas, och jag fruktar således, att jag olycklig träder härtill?” Jag sade härpå: hwad som fattas i din ålder, det uppfyller din själs mogenhet och förstånd.

Citattecknen får på detta vis markera de olika rösternas auktoritet: Elsa kommer på större distans, medan författarens röst inte är förmedlad, oavsett om han vänder sig direkt till läsaren som i relationen eller till Elsa i direkt anföring. (Jfr ovan om 1812 års översättning av *Swärjaren*, där på samma sätt huvudpersonens repliker i en av berättelserna saknar citattecken.)

Elsas författare klarar ändå problemet relativt väl jämfört med en del andra traktater som jag inte närläst, men där anföringsproblemen syns med en gång. Dessa traktatförfattare vacklar mellan att skriva renodlad dialog och jag-berättelse. Den mycket spridda nr 35, *Backstugu-flickan Johanna S... En sann Berättelse, uppsatt af denna Flickans Själasörjare* – med ett innehåll

som är snarlikt *Elsa* – återger långa replikskiften med mycket korta repliker som får texten att nästan se ut som ett strindbergskt kammarspel:

Jag. Till hwilketdera af dessa ställen tro du dig hafwa förtjent att komma?

Hon. Till de osaliga.

Jag. Hwarföre det?

Hon. Derföre, att jag är en stor syndare.

Jag. Skola då alla stora syndare blifwa osalige?

Hon. De förtjena det; och jag wet, att jag förtjenar det.

Jag. Är det då ingen utwäg fölr en stor syndare, att blifwa frälst?

Hon. Jo, Christus är vår Frälsare.

Jag. Och hwilka frälsar Han då?

När dessa dialoger ska förenas med relation och ett slags scenanvisningar, blir det problematiskt:

Jag. Mitt barn, är du nu öfwerlåten i Guds wilja, att skiljas hädan?

Hon. Ja! wissertilgen.

Jag. Hwarpå hwilar ditt hopp?

Hon pekade med sitt finger först upp emot himmelen och sade: Christus der, sedan på sitt hjerta: Christus här.

Spasmer infunno sig. Då hon nu såg sin mor gråta sade hon: jag är mycket kall, men det går wäl snart öfwer.

Samma problem dyker upp i nr 23, *Neger-Slafwen*, en översättning:

Jag frågade honom, om haft någon omtanka för sin själ, innan han kom till Amerika?

”Alldeles ingen förut,” swarade han. ”Ingen menniska har talt med mig derom.”

Jag: Säg mig hwad som widare hänt dig i Amerika. Huru kom du hit?

Negern: Min Herre förde mig dit på sitt skepp. Wi wistades der en månad, och jag fick höra en god Prest.

Jag: Nå hwad sade den Presten?

Negern: Han sade, att jag war en stor syndare ...

Traktaterna har lättare att hantera vanligt folks repliker än författarjagets, särskilt när dessa inte talar med författarjaget. I de utredande traktaterna, *Honungsdroppen*, *Dryckenskapen* och *Swärjaren*, används vanliga anföringsatser, antingen framförställda, ”du säger:”, eller efterställda, ”säger du”. På samma sätt i berättelserna: ”han sade” eller ”sade han”.

Intertextualiteten i traktaterna är alltså sådan att vanligt folk får framträda och formulera sig. De är oftast män, förtappade eller omvända syndare, men de kan också vara kvinnor, olyckliga hustrur eller oskuldsfullt döende flickor som Elsa och Johanna. De kan åberopa religiösa skrifter, men bara i undantagsfall (*Gårdsfogden*) den högsta auktoriteten, Bibeln, och det står alltid minst en författare och gärna ytterligare en person mellan dem och läsarna. Det senare tycks gälla främst översatta traktater där de sociala hierarkierna blir mer påtagliga. Underklassen är synlig men dess erfarenheter förmedlas av överklassen, kan man sammanfatta. Sakprosa-historiskt kan detta värderas på två sätt. Å ena sidan är det antagligen en nyhet att underklassen kan framträda i så hög grad resonerande kring de stora frågorna. Å andra sidan har den ännu inte auktoritet att göra det på egen hand i texterna.

11. Standardisering

Det svenska skriftspråkets historia från mitten av 1700-talet till början av 1900-talet är i mycket en historia om standardisering. På ett mycket allmänt plan handlar det om att det blir viktigt att skriva inom allt fler områden i yrkes- och samhällsliv och att skrivkunnigheten – åtminstone från och med 1800-talets andra hälft – ökar snabbt breda befolkningsskikt. Mer specifikt kan standardiseringssträvandena avläsas i normerande litteratur och i diskussioner som initieras av Vetenskapsakademien och Svenska Akademien. Vill man nämna några årtal kan Sahlstedts ordbok 1773, Leopolds, dvs. Svenska Akademiens, avhandling om stavningen 1801, Svenska akademiens ordlista i sin första upplaga 1874 och sjätte upplaga 1889 samt stavningsreformen 1906 vara lämpliga riktmärken; Almqvists språklära från 1835 anses också haft stor betydelse bl.a. för den leopoldska normens genomslagskraft (se t.ex. Loman 1986). Dessa standardiseringssträvanden gäller naturligtvis främst stavning och ordböjning. Samtidigt fortgår nog också en mer svårfångad och kanske mindre explicit standardisering av syntax, lexikon och textmönster.

Vi vet inte särskilt väl vilket genomslag den normerande litteraturen hade. Eller tvärtom: vi vet inte heller riktigt i vad mån normerarna registrerar ett sedan länge standardiserat bruk. Hypotetiskt kan man tänka sig helt olika roller för traktaterna. Å ena sidan var de enkla skrifter för breda lager, befordrade till trycket av litterata medelklassmänniskor som säkert var måna om lättlästa texter vilka inte behövde uppvisa någon större stilistisk finess. Det skulle tala för ett enkelt och enhetligt, dvs. tidigt standardiserat, språk. För ett sådant antagande talar också den relativt centraliserade produktionen av de traktater som studeras här. Det är ju samtliga tryckta hos Samuel Rumstedt, en herrnhutare som 1810 anlade ett eget tryckeri på Kungsholmen i Stockholm för att kunna trycka Evangeliska Sällskapets skrifter så billigt som möjligt (Ribbner 1957:60). Å andra sidan kunde det tala mot en långt gången standardisering att det rör sig om en ny typ av texter och om mycket billiga skrifter som inte har höga kvalitetsanspråk och som spelar över ett i vissa avseenden stort stilistiskt fält, från bibelcitats och bibelallusioner till drängars och pigors tal.

Man kan skilja mellan enhetligheten *inom* en och samma text (intratextuell standardisering, om man ska ha en ståtlig term) och den *mellan* texter (intertextuell). I båda fallen är en undersökning av standardiseringen på ortografisk, morfologisk eller syntaktisk nivå enklast att göra om texterna finns i maskinläsbar form. I väntan på sådant material har jag gjort några stickprov. De tyder på att standardiseringen i båda fallen i stort sett svarar mot vad som anses normalt för årtiondena kring 1800-talets mitt - några smärre undantag kan noteras. En relativt fast etablerad norm följdes tydligen också i enklare tryck.

Ortografiskt är standardiseringen stark; alla traktater följer i allt väsentligt Leopolds norm. Det gäller även utgåvan av *En swärjares bön* på Geo. Löwegrens tryckeri i Göteborg 1812, liksom 1873 års upplaga (i antikva) av Honungsdroppen, från Joh. Jönsons tryckeri i Linköping.

Tabell B redovisar enhetligheten mellan och inom traktaterna för 12 morfologiska eller syntaktiska variabler. De är alla av det slaget att de växlar i 1800-talets skriftspråk på ett sätt som inte är möjligt under (större delen av) 1900-talet. Anakronistiskt kan de därför betecknas som äldre och yngre former, även om inte samtiden uppfattade dem så. I något fall (particip av starka verb på -it) försvinner dock den "äldre" formen redan under tidigt 1800-tal. Tabellen redovisar inte frekvensen av olika variantformer utan endast om de över huvud taget förekommer eller ej. Antalet belegg är många gånger så lågt att en frekvensberäkning knappast skulle vara meningsfull. Direkta bibelcitater ingår inte i undersökningen, eftersom de ofta uppvisar en mycket ålderdomlig språkform (till stora delar 1500-talssvenska).

Det rör sig om följande 12 (den underliga förkortningen inom parentes återger beteckningen i tabellen):

1. *Att* i final betydelse, dvs. synonymt med *för att* (fin.att): *Derutur flyter oupphörligt nådens honung att mätta din själ.* (Honungsdroppen). *Att* i final betydelse är jämförelsevis vanligt i början av 1800-talet, men har i slutet av århundradet blivit stilistiskt märkt ("numera i sht i högre stil", SAOB 1903:2626).
2. *Det* som underordnande konjunktion, dvs. i samma betydelse som *att* (det=att): *..och sade, det Gud påminte henne om en synd* (Elsa). Ett sådant bruk av *det* är vanligt hos exempelvis Almqvist (Ljunggren 1942:41) men blir alltmer sällsynt mot slutet av 1800-talet, då det nästan bara förekommer

för att undvika *att*-upprepning eller i arkaiserande syfte (Danell 1973:97, Gellerstam & Malmgren 1991:142, jfr SAOB A 1903:2604).

3. *Den, det* eller *dem* som relativt pronomen, även *den der* etc (rel den): *förlora några timmar, dem jag annars kunnat använda på spel* (William). Relativt *den* ska ha blivit ovanligare under 1800-talets andra hälft, bl.a. därför att språkvården av puristiska skäl vände sig mot det (Ljunggren 1942:18, jfr SAOB D 1905: 840, 846).

4. Finit verb i bisats placeras efter objekt och/eller tyngre adverbial (b-fin): *som den genom Evangelii ord förkunnades* (Joseph); *när Herren ifrån sin heliga thron sig uppenbarar* (Honungsdroppen), *att Nattvardsgång kan mig tillåtas* (Elsa). Konstruktionen hålls redan vid 1800-talets början för osvensk, dvs. tysk eller latinsk, men tycks ha varit relativt vanlig (Ljunggren 1942: 34-37). När Almqvist (1835:166) pekar ut den som ”en tysk eller latinsk vändning”, skiljer han dock inte på huvudsats och bisats utan ger exempel av huvudsatskaraktär: ”jag honom älskar”, ”han helig är”.

5. Infinit verbform (infinitiv eller particip) i bisats placeras efter objekt och/eller tyngre adverbial (b-inf.): på hwilken syndare kunna nalkas och blifwa med faderlig mildhet emottagne (Resande); hwartill du aldrig ser dem i sitt ofärnuftiga tillstånd falla (Dryckenskap). Denna konstruktion betraktades på samma sätt som den föregående (a.a.).

6. Reflexivt possessivt pronomen i annat bruk, dvs *sin* växlar med *hans, hennes, dess* och *deras* på ett sätt som inte överensstämmer med 1900-talets regler och mönster (refl): *som tvärtom följer sitt begär och bland lustiga bröder söker dess föda* (Dryck); *...genomläste hon [...] Doctor Högströms betraktelse på Palm-Söndagen i sin utgifna Lappska Postilla* (Elsa). Växlingen mellan *sin* och *hans* i svenskt skriftspråk är ju ännu idag svårutredd, så här har jag endast noterat de få fall som är uppenbart ogrammatiska idag - redan i början av 1800-talet skulle för övrigt det nutida bruket i stort sett ha etablerat sig (Ljunggren 1940:90, 1942:17).

7. Ord med n-genus betecknas enligt det äldre tre-genussystemet med *han* eller *hon* (tre-ge.): ... själen är inom den rätta förskansningen då hon kan säga (droppen); låt ock min kropp wisa någon högaktning för Gud, medan han kan... (Elsa). Det gamla tregenussystemet var på stark retur i början av 1800-talet men höll sig till viss del kvar i religiös prosa. Herbert Davidson har i predikosamlingar och teologiska läroböcker funnit *han* eller *hon* i stället för *den* i ungefär en fjärdedel av samtliga möjliga fall (Davidson 1990:49).

8. Perfekt particip av starka verb på *-it* (*-it-pc*): *när ditt timglas är utrunnit* (Dryck). Enligt Platzacks undersökningar (1981:130, jfr Ljunggren 1942:20) försvinner denna form så gott som alldeles omkring 1820, så traktaterna bör här befinna sig på gränsen. Almqvist (1835: 51, 77) ger bara *-et*-formen.

9. Så kallade svaga maskulina substantiv slutar på *-a* (*-a-ma.*): *tänk på ändan* (Dryck), *omtanka* (honungsdroppen). *e*-formen var mestadels den rekommenderade formen sedan slutet av 1700-talet, men bruket vacklar under större delen av 1800-talet; möjligen kan man säga att *e*-form tydligare indikerar en strävan att följa normen (Ståhle 1979: 222-224, jfr Hellberg 1986: 196-197, Ljunggren 1942:7). Almqvist (1835:5-8) anvisar en modern norm: *-e* i singular, *-ar* i plural.

10. Adjektiv och adjektiviska particip i plural slutar på *-e* (*-e-apl*): *att så många döpte höra till församlingen* (droppen), *de fleste andra husen* (Joseph). *e*-ändelsen, som förekommer under hela 1800-talet, är vanligare vid adjektiviska particip och i predikativ ställning (Santesson 1986:186-225). Almqvist (1835:30) rekommenderar *-e* i maskulinum och *-a* i femininum, både i singular och plural. Det har jag inte tagit någon hänsyn till i mina beräkningar utan jag har bara undersökt om *e*-formen över huvud taget förekommer.

11. Bestämd form plural *-arne* resp *-erne* i vid andra och tredje deklinationens substantiv (*-arne* resp *-erne*): *händerne*, *renarne* (Elsa), *nätterne*, *dårarne* (Dryck), *methodisterne* (Swärjare). Formerna växlar under hela 1800-talet. En vanlig rekommendation, som dock inte hade full genomslagskraft, gick ut på att *-ne* skulle användas vid plural på *-ar* medan *-na* annars skulle råda (Wessén 1965:189). Almqvist ger denna rekommendation, men godkänner också annat bruk. Jag har i tabellen nedan skilt på *-erne* och *-arne*.

Tabell B. Förekomst av äldre (Ä) resp yngre (Y) form för tolv morfologiska eller syntaktiska variabler i åtta traktater.

Variabel	Resande	Joseph	Dropp	Elsa	William	Gårdsf.	Dryck.	Swärj.
1. fin. att	Y	ÄY	ÄY	Ä	Ä	Ä	-	-
2. det=att	Y	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	Y	-	-
3. rel. den	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	Y	Y
4. b-fin.	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY
5. b-inf.	ÄY	Y	Y	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	Y
6. refl.	Y	Y	ÄY	ÄY	Y	ÄY	Y	Y
7. tre-gen.	Y	Y	ÄY	ÄY	Y	Y	Y	Y
8. -it.-part.	Y	Y	Y	ÄY	Y	Ä	Y	-
9. -a-ma.	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	Y	Y
10. -e-apl.	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY	ÄY
11. -arne	Ä	-	-	Ä	Ä	Ä	-	Y
12 - erne	-	-	Ä	Ä	-	Ä	ÄY	Ä

Tabellen visar för det första att variation förekommer, precis som i de flesta andra 1800-talstexter. Traktaterna skiljer sig här inte påfallande från annan samtida prosa. Undersökningen gäller alltså åren kring 1840, eftersom jag inte haft tillgång till förstaupplagorna, och andra undersökningar tyder på att först då etablerar sig den leopoldska normen ordentligt (Santesson 1990). Standardiseringen inom varje text är alltså med nutida mått relativt svag. Någon enstaka gång kan t.o.m. samma ord förekomma i dubbla former: ”En dag, då han reste ifrån staden i fullt rus, som han alltid plägade, insomnade han i den starka kölden i släden, och när hästen kommit till byn, fanns Jakob död i släden.” (*Dryckenskap*). Detta hör dock till undantagen. Som läsare har man ingen känsla av att möta ett myller av stavnings- och böjningsvarianter.

Standardiseringen mellan texterna är, för det andra, inte fullständig. Elsa och i viss mån Honungsdroppen tycks uppvisa en något äldre språkform, Gårdsfogden, Samtal mellan twenne resande, Den lycklige bibelläsaren William Black och En swärjares bön har kanske en något yngre form. Om det är författaren, översättaren eller tryckeriet som avgjort språkformen är svårt att säga Elsa kan mycket väl ha bevarat de 1700-talsdrag som fanns i kyrkoherde Teophilus Grans språk.

För det tredje kan man notera några kanske överraskande resultat för ett par variabler. Particip på -it kan tydligen förekomma i traktater tryckta så sent som på 1840-talet – det rör sig dock om sammanlagt sex belägg (gifwit, utrunnit, utgjutit i *Dryckenskap*; skrifwit, gifwit och utgifwit i *Elsa*). Å andra sidan förvånar det att *hon* eller *han* med syftning på den-ord är så ovanligt i denna religiösa prosa. Möjligen kan det bero på att den håller en lägre och vardagligare stil än de predikosamlingar och teologiska läroböcker som tidigare undersökts.

12. Sammanfattning och slutsatser

Det är för mycket sagt att svenskarna lärde sig läsa i traktaterna. Däremot kan man nog hävda att de var sakprosa-historiskt viktig läsning ungefär 1820 till 1870. De bildar på flera sätt ett slags brygga mellan olika slags läsande. För det första utgör de en övergång mellan ett uppifrån styrt och ett självvalt läsande. Traktaterna stöder sig på religionens auktoritet och de spreds till inte ringa del av präster och ståndspersoner. Samtidigt står traktaterna både till innehåll och spidning i opposition till rådande (kyrklig) överhet, och man kan inte säga att läsningen av dem i allmänhet sanktionerades eller uppmuntrades av överheten.

För det andra bildar de också en övergång mellan religiös och sekulariserad läsning. Innehållet är religiöst och inbjuder till religiös begrundan, men texterna är inte sakrosankta som Bibel och psalmbok. Även om man inte kan anta de lästes kritiskt och ifrågasättande, lämnar de något större utrymme för diskussion och reflexion. Läsarten kunde sedan utvecklas mot annan sakprosa, både av seriöst slag som t.ex. politiska småskrifter, och av mer underhållande slag som veckotidningar och tidskrifter. Släktskapen på flera plan mellan traktaterna och vissa inslag i veckopressen, eller snarare veckopressens föregångare, är här en viktig iakttagelse.

För det tredje kan också traktattexterna beskrivas som ett mellanting mellan sakprosa och fiktionsprosa. Många har onekligen ett till stora delar fiktivt innehåll, och berättelserna i dem utgör också en texttyp som vi närmast förknippar med fiktionsprosan. Läsarten och funktionen bör däremot vara sakprosans; författaren skapar inte en fiktiv värld vars sanningshalt det är meningslöst att pröva. Än en gång finns det anledning att påminna om att traktaternas samtid inte skilde så starkt mellan sakprosa och fiktionsprosa som vi gör; traktaterna var helt enkelt *litteratur* av folkligt slag. Det går att finna anknytningar både till tidens skönlitterära prosa, som Almqvists folklivsberättelser, och till tidens icke religiösa sakprosa, exempelvis etikettböcker eller läroböcker.

Vad kännetecknade då traktaterna? Först måste sägas att det fanns olika typer av traktater. Det tycks inte alla avsedda för riktigt samma läsart. De

korta sedelärande berättelserna liksom dialogerna verkar lämpade att läsa i ett svep, i grupp eller enskilt. För de mer predikoliknande texterna är det lättare att tänka sig just en predikoliknande läsning, kanske som ett alternativ till postillan. Och en mycket spridd traktat, *En kostelig honungsdroppe*, förefaller svår att läsa i sin helhet; här tycks det mer vara frågan om att man kan söka upp enstaka passager eller paragrafer. Tillsammans kan traktaterna ge sina läsare en relativt bred textuell kompetens.

Vidare är det viktigt att slå fast att traktaterna tycks ha hållit sig mycket konstanta till form och innehåll under större delen av 1800-talet. Flera av de verkliga storsäljarna översattes och trycktes redan på 1810-talet och återkommer sedan i helt identiska omtryck, i frakturstil, in på 1860-talet. Man kan alltså säga att vi här har ett 1800-talets väl stabiliserade folkliga lässpråk framför oss.

Hur såg då detta språk ut? Det är muntligt präglat på både textuell och syntaktisk nivå (om än i något olika former); här finns former för diskursiv framställning som idag nästan är försvunna från sakprosan: den renodlade interna dialogen, eller den externa dialogen med läsaren som en av deltagarna. Framställningen är relativt informationstunn; argumenten upprepas intill tjatighet för en modern läsare. Språket är relativt svagt standardiserat med dagens mått, men ligger här antagligen på samma nivå som andra samtida texter – den reservationen måste dock göras att alla undersökta traktater kommer från samma tryckeri. Syntaktiskt är språkformen relativt enkel. Vidare kännetecknas traktaterna av intertextualitetsförhållanden som visserligen låter folket framträda men med någon form av ståndsperson som auktoritativt mellanled (i form av författarfigur eller en ståndsperson i texten).

Det är lockande att jämföra med andra delar av 1800-talets sakprosa – så mycket vi nu vet (jfr Lagerholm 1996, Svensson 1997, Ledin ms, Ekvall ms). Standardiseringen ligger som sagt på samma nivå, och det relativt informationstunna, upprepande framställningssättet tycks också återkomma om än i andra former. Intertextualitetsförhållandena tycks dock vara annorlunda. Å ena sidan kan namngivna meningsmotståndare inte ges röst såsom vore naturligt i en relativt jämlik offentlighet och såsom sker i politiska texterna från början av 1800-talet. Å andra sidan framträder ”folket” mer med egen röst här än i veckopressens föregångare, läroböckerna eller samtida fattigvårdsdebatt. Det är ett samtalande och

resonerande folk, även om det är underkastat auktoriteter som inte ifrågasätts, både Bibeln och ståndspersoner.

Muntligheten är ett begrepp som måste preciseras, men åtskillig 1800-talsprosa tycks både syntaktiskt och textuellt vara betydligt mer skriftspråklig. I Lagerholms kvantitativa jämförelse av framför allt syntaktiska drag i kulturtidskrifter, nyhetsartiklar, reseskildringar och protokoll från 1750, 1850 och 1950 är det oftast 1850 års texter som uppvisar de mest skriftspråkliga värdena (Lagerholm 1996; jfr även beräkningar av ordklassandelar, meningstyper m.m. i Svensson, 1997). Den relativt enkla språkformen står också i kontrast till mycket av 1800-talets sakprosa. Man kan tänka sig olika förklaringar: författarnas medvetna anpassning till en bredare läsekrets, de i huvudsak engelska förebilderna (som kanske stod i motsats till en tysk tradition för andra slags texter) eller ett arv från 1700-talets folkliga predikospråk (hur det var beskaffat återstår dock att visa). Det kan också bero på att traktaterna antingen handlar om vardagliga konkreta förteelser eller abstrakta religiösa förhållanden för vilka det sedan länge fanns ett väl etablerat språk. Det blir kanske aldrig som i mycken annan 1800-talsprosa att författaren måste finna ett nytt språk för nya och komplicerade företeelser och därför gärna trasslar till det för sig. Almqvist har en god metafor i sin språklära: ”Svenskan är *ordfattig*, emedan hon ej besitter så många ord; men icke *språkfattig*, ty hon är mäktig af fullkomliga uttryck för nästan allt. [...] Låtom oss betrakta vårt språk som en *liten* här, men der hvarje soldat är dygdig och tapper; man skall då ej kalla hären rik på personer, men på allt, som behöfs för seger och ära.” Denna ordfattigdom behöver alltså inte ha gällt det religiösa språket, där hären var jämförelsevis stor och därför klarade av att ta sig fram med enkla marschordningar.

Hur som helst vill jag gärna göra en poäng av denna skillnad mellan denna 1800-talets ”folkliga” sakprosa av ganska enkelt och muntligt slag. Den tycks existera parallellt med den tunga och mer skriftliga 1800-talsprosa som var de övre skiktens. Mot slutet av århundradet kommer de två i närkontakt med varandra i den process som brukar kallas det moderna genombrottet, och i detta möte uppstår årtiondena kring 1900 en ny sakprosa.

Litteratur

- Ahlberger, Christer, 1988: *Vävarfolket*. Göteborg
- Almqvist, Carl Jonas Love, 1835: *Svensk språklära*. Til Ungdomens Tjenst vid lägre och högre läroverk. 2:a uppl.
- Ambjörnsson, Ronny, 1988: *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm
- Bennich-Björkman, Bo, 1970: *Termen litteratur i svenska språket 1750-1850*. Uppsala
- Biber, Douglas, 1986: *Variation across speech and writing*. Cambridge
- Chafe, Wallace L, 1982: Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature. I: Tannen, Deborah, *Spoken and written language: exploring orality and literacy*.
- Norwood, N.J.
- Danell, Jan, 1973: *Conservative and liberal Stockholm press. Differences and trends in the language and style of editorials in the later part of the nineteenth century*. Uppsala
- Darnton, Robert, 1996 (1995): *Pornografi och revolution*. Övers. Sthlm
- Davidson, Herbert, 1990: *Han, hon, den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid*. Lund
- Einarsson, Jan, 1978: *Talad och skriven svenska*. Lund
- Ekvall, Ulla, ms: *Naturkunskap för barn. Text och bild i 1800-talets läroböcker*.
- Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and social change*. Cambridge & Oxford
- Fraurud, Kari, 1988: Pronoun resolution in unrestricted text. I: *Nordic Journal of Linguistics*. Vol. 11. Nr 1-2
- Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran, 1991: Strindbergiska fingeravtryck i anonyma tidningsartiklar från 1870-talet. I: Barbro Ståhle Sjönell, red., *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*. Stockholm
- Grepstad, Ottar, 1997: *Det litterära skattkammer. Sakprosans teori og retorikk*. Oslo
- Gustafsson, Sven, 1962: *Nyevangelismens kyrkokritik*. Uppsala
- Hellberg, Staffan, 1986: Om språkstyrning i det svenska skriftspråket under 1800-talet. I: *De nordiske skriftspråkenes utvikling på 1800-tallet*.3. Nordisk språksekretariats rapporter.7. Oslo
- Holmgren, John, 1948: *Norrlandsläseriet. Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*. Lund

- Johannesson, Erik, 1980: *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850-1880*. Sthlm
- Josephson, Olle, red., 1996: *Arbetarna tar ordet*. Sthlm
- Josephson, Olle & Hedström, Marie, 1995: "Akta er för socialdemokraterna". *Den tidiga arbetarrörelsens agitationsbroschyrer*. Sthlm
- Lagerholm, Per, 1996: *Muntlighet i svensk sakprosa. Några utvecklingslinjer*. Svensk sakprosa, rapport nr 3. Lund
- Larsson, Kent, 1984: *Skrivförmåga*. Stockholm
- Ledin, Per, 1995: *Arbetarnes är denna tidning*. Sthlm
- Ledin, Per, ms: "Med det nyttiga skola vi söka förena det angenäma..." *Text och bild i veckopressens föregångare*.
- Ljunggren, K.G., 1940: : Ändringarna i Almqvists Det går an. I: *Vetenskaps societetens i Lund årsbok 1940*. Lund
- Ljunggren, K.G., 1942: Några språkdrag och stildrag hos C.J.L. Almqvist. I: *Vetenskaps societetens i Lund årsbok 1941*. Lund
- Loman, Bengt, 1986: "En inrättning ägnad endast till språkets förbättring." I: Sture Allén m.fl., *Svenska Akademien och svenska språket*. Sthlm
- Melander, Björn, 1991: *Innehållsmönster i svenska facktexter*. Uppsala
- Näslund, Harry, 1991: *Referens och koherens i svenska facktexter*. Uppsala
- Platzack, Christer, 1981: Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb. *Arkiv för nordisk filologi* 96. Lund
- Ribbner, Torvald, 1957: *De svenska traktatsällskapen 1808-1856*. Lund
- Rinman, Sven, 1983: Förlagsverksamheten. I: *Den svenska boken 500 år*. Sthlm
- SAOB = Svenska Akademiens Ordbok över svenska språket
- Sanders, Hanne, 1995: *Bondeväckelse och sekularisering. En protestantisk och folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1950*. Sthlm
- Santesson, Lillemor, 1986: *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. Lund
- Santesson, Lillemor, 1990: Förlagsverksamhet och språkliga normer. I: *Lindhs litterära industri. Ett tryckeri och förlag i Örebro*. Örebro
- SBL = Svenskt Biografiskt Lexikon, band 23, artikeln Lars Linderot
- Ståhle, Carl Ivar, 1979: Svaga maskuliner i nysvenskan. I: *Språkform och språknorm. En bok till Bertil Molde på 60-årsdagen den 16 september 1979*. Sthlm
- Svedjedal, Johan, 1987: *Almqvist - berättaren på bokmarknaden*. Uppsala
- Svensson, Jan, 1997: *Fattigvårdens texter – en studie av den socialpolitiska diskursen i Sveriger under 1700- och 1800-talet*. Svenska sakprosa, rapport nr 9. Lund.

- Svensson, Jan m.fl., 1996: *Svensk sakprosa – en projektbeskrivning*. Svensk sakprosa, rapport nr 1. Lund
- Söderberg, Johan, 1993: *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870*. Sthlm
- Sörbom, Per, 1972: *Läsning för folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria*. Sthlm
- Wallgren Hemlin, Barbro, 1997: *Att övertyga från prediksstolen*. Göteborg
- Wessén, Elias, 1965: *Svensk språkhistoria. I. Åttonde uppl.* Sthlm
- Westman, Margareta, 1974: *Bruksprosa*. Sthlm